

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ІСНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. АФІНСЬКИЙ ПОЛІС

Видобуте з надр небуття поняття громадянського суспільства стало одним з найуживаніших як у політичній науці, так і в промовах політиків і писаннях публіцистів. Визначення його істотних характеристик пов'язано з чималими труднощами. Як і безліч інших понять політичної науки, громадянське суспільство належить до класу понять, у тлумаченні яких ще не досягнута необхідна теоретична і практична визначеність. Так, вельми дискусійним лишається питання хронологічних рамок зародження громадянського суспільства та історичних форм його існування. Одні вважають, що це продукт лише часу становлення буржуазної державності [1, 2], інші ж схиляються до думки, що громадянське суспільство виникає з появою суспільства класового, навмисно ототожнюючи його з самим класовим суспільством [3].

Безумовно, зріле громадянське суспільство в Західній Європі та Північній Америці (згодом розповсюджується і на решту частин світу) після модернізаційних зсувів XV- XVIII століть. Ідея громадянського суспільства лишається європейською ідеєю, й протягом ось уже декількох століть само громадянське суспільство лишається однією з небагатьох опорних платформ західної цивілізації. І все-таки досі не розкрита проблема, яку, перефразувавши німецького філософа І.Канта, можна сформулювати у вигляді питання: чому стало можливим громадянське суспільство спершу саме в Західній Європі?

Базові цивілізаційні принципи Заходу - приватна власність, автономне громадянське суспільство, демократичні форми правління - закладені ще в античності. Тут вперше відбувається відособлення економічної й політичної влади; на відміну від Сходу, де базовим принципом був мульт - зрощення

влади й власності. (Модифікація останнього – радянський варіант соціалізму: партія – держава). Витривалість цього принципу разом із корупцією є головними перешкодами на шляху формування у нашій країні справді автономного громадянського суспільства.)

Принцип відособлення економічної сфери від політичної разом з автономізацією громадського життя спонукає до появи приватного власника, захищеного від експропріацій кодексом законів. Багатство й накопичення вперше в історії перестають бути прерогативою влади. Власникові вільно вступати з владою (і споживачем) в зносини як партнерські, так і ринкового обміну. "Ми користуємось багатством як вигодою для діяльності", – каже в своїй знаменитій промові Перікл [4, с. 120]. Таким і був античний полісний власник. Із нестримним прагненням до змагу в будь-яких сферах суспільного життя з рівним собі; беручи безпосередню участь у визначенні й реалізації волі своєї держави. "Кожний чоловік може...у нас пристосуватися до якогось, із великого числа, виду діяльності, і, виконуючи свою роль кмітливо й спритно., авжеж здобуде для себе достатнього маєстату" [4, с. 120]

Якщо дотримуватись суджень Макса Вебера про успадкування середньовічними автономними містами традицій античного полісу й тягlosti античної та середньовічної демократії ("антична демократія була цехом вільних громадян...") [5, с. 418], то історію становлення і розвитку західної цивілізації можна уявляти ніби історію трансформації різних форм громадянського суспільства: від античного (афінського) полісу через міські комуні середньовіччя до індустріального й постіндустріального суспільства (всезагальна форма громадянського суспільства).

Своїм корінням громадянське суспільство сягає в еллінський поліс, в той "генотип європейської цивілізації", де "мають місце певні ідеологеми, які не проводять структурно-утворювального характеру, але з помітною незрушністю актуалізуються в різні епохи" [6, с. 10].

Абсолютна унікальність Афін, разучі відмінності від решти полісів дають підстави вважати, що в Афінах, у цій "школі Еллади" [4, с. 121],

"висвічується" вперше громадянське суспільство! "В Афінах існували правдива свобода й справжня рівність в побуті й духовному розвитку; і хоча неминучою була майнова нерівність, та вона не доходила до крайнощів. Поряд з цією рівністю і при такій свободі будь-яка неоднаковість характеру й таланту, будь-які індивідуальні відмінності могли в вищому ступені вільно проявлятися і черпати в дозвіллі спонукальні стимули для розвитку. Тому що узагальнюючими рисами афінського характеру були незалежність особи й культурність, пройнята духом краси" [7, с. 285-286].

Починалася афінська демократія з реформ Солона й Клісфена. У відповідності з законами Солона (архонтом він став у 594 р. до н. е.) громадяни діляться за майновою ознакою на чотири групи. Однак політичні права – участь в народніх зборах, судових засіданнях і виборах посадових осіб – поширюються і на представників нижчих майнових категорій. Щоправда, обов'язки і права Солон розподіляє так, що заможні громадяни посідали більше політичних прав, однак при цьому вони зобов'язувались і до більшої відповідальності. Відтоді соціальний статус афінських громадян, свобода й доля їх участі в управлінні й реалізації волі держави стали залежати не від походження, а від розміру приватної власності.

Крім того, Солон розв'язує поземельну заборгованість і назавжди забороняє вільних афінських громадян обертати в рабство. Він заохочує торгівлю й ремесла, запрошуючи в Афіни з інших грецьких полісів купців і фахових ремісників, і надаючи їм в разі потреби навіть громадянство. Складається особлива модель античного полісу. Існує приватна власність; політична зверхність; і класова диференціація, що обумовлює розподіл не тільки на рабів і рабовласників, але й вільних громадян на соціальні групи у відповідності з рівнем доходів. "В полісі вже наявне виділення індивіда з спільноти" [8, с. 21].

Державництво Солона було не тільки зародком громадянського суспільства, але й майбутньої правової держави. Суверенітет належить народним зборам, тобто спільноті повноправних громадян. Народна воля є

основою права. Арістотель вважав: "Напевно, ці три пункти в Солоновім державнім устрої є найбільш демократичними: перше і найважливіше – розв'язання особистої кабали в забезпеченні позик; друге – надання кожному бажаючому можливості виступити позивачем за скривджених; третє, від чого, як стверджують, надбала особливої сили людність – апеляція до народного суду. Бо й справді, якщо народ панує в голосуванні, він стає володарем держави" [9, с. 17-18]. Не менш цікавим явищем був прийнятий у 403 р. до н. е. афінськими зборами "закон про закон": "Неписаним законом влада не прикривається ні в якому разі. Жодна постанова чи то Ради чи то народу не має більшої сили ніж закон" [10, с. 75].

Реформи, проведені Клісфеном у 509-507 рр. до н. е., зміцнили становище афінського громадянства. Держава набула територіальної організованості, в основу якої був покладений район, так званий дем. "Для зручності місцевого управління афіняни поділялися приблизно на сто демів, або, як їх ще можна назвати, адміністративних районів, цивільних округів, чи парафій. Ці деми були одиницями місцевого управління" [11, с. 37]. Маючи певний рівень місцевої автономії, виконували деякі поліційні функції.

Кожен афінський громадянин ставав членом якогось дема і користувався всіма політичними й громадянськими правами, що випливали з цього членства. Та найважливішу роль деми відігравали як представницькі громади. Вони виставляли кандидатів на посади в різні органи централізованого керівництва й судочинства: в Раду п'ятисот, в суддівську колегію. Все те розцінювалось в Афінах як вище досягнення демократії. (На смертнім одрі Перікла спитали: що він вважає найголовнішим у своєму житті? Довголітній правитель відповів: "Ні один афінський громадянин через мене не одягнув чорного плаща", - тобто не носив знака трауру по комусь з рідних чи близьких.)

Поділ всієї території Афін на деми означав, що "депутатство" в Раді й посади в державних установах надаються представником низових територіальних одиниць. "Цікавим моментом афінського урядування, таким

чином, були не збори всього народу як такі, а засоби, що робили суддів та чиновників підзвітними загалу громадян і відповідальними перед ним [11, с. 37]. Перікл довершує те, що було зроблено його попередниками, Солоном і Клісфеном. Для того щоб усі громадяни в однаковій мірі могли користуватись своїми правами й обіймати державні посади, він вводить оплату їхньої праці, що надавало можливість брати участь в управлінні полісом навіть біднякам – дрібним земельним власникам, ремісникам тощо. Перікл відзначає: "Бідність... не перешкоджає... обійняти почесну посаду" [4, с. 120]. Проте ніколи стратег не погоджувався з встановленням винагороди за участь в народних зборах, - тому що присутність на них вважав обов'язком громадян.

Посилюється залежність влади від народу: посадові особи обираються на порівняно короткі строки, вони підзвітні народним зборам, діють колегіально. Намічається тенденція до роздрібнювального поділу функцій всяких комісій магістратів й росту їхнього числа. "Причини цього крились у двох обставинах: 1) побоювання, що яка-небудь з них зосередить у своїх руках надмір влади, і це може підірвати суверенітет народних зборів; 2) прагнення залучити максимально широкі кола громадянства до безпосереднього управління справами полісу" [13, т. 1, с. 22].

Народні збори могли екзамінувати претендентів на посади, вимагати звіту перед складенням своїх повноважень, і за наявності безперечних доказів вини (перевитрата державних коштів абощо) – карати посадову особу. Арістотель у "Політиці" відзначає: "Найголовніше... те, щоб через закон і допоміжні нормативні акти поставити справу так аби посадові особи не спроможні були наживатись. ...Потрібно остерігатись, щоб якась одна частина населення не благоденствувала аж надто" [14, т.1, с. 547].

Наріжним каменем афінської демократії ми вважаємо гелією – суд присяжних. Судді обиралися жеребкуванням всіма громадянами з усіх на те охочих громадян. Всього обиралось 6 тисяч суддів: 5 тисяч дійсних, 1 тисяча запасних. Таким чином, юстицію міг вершити будь-який кухар. Суд ділився

на 10 палат, званих дикастеріями. В свою чергу, ті складалися з низки комісій. Жоден позивач не міг знати, в якій саме дикастерії буде слухатись його справа. Про це йому повідомляли тільки в день суду. Таке правило існувало, щоб виключити можливість хабарництва. Суди використовувались також для контролю за магістрами, і як експертна організація законів. Велике число суддів та судів пояснюється тим, що вони призначались не тільки для афінських громадян. Там повинні були судитись і всі афінські союзники, тобто майже все населення островів Егейського моря і побережжя Малої Азії.

Ці установи забезпечували такий режим демократії, за якого кожен громадянин мав свою частку в управлінні державою, і кожен значною мірою був вільний жити за власним розсудом. Такі особливості демократичної форми правління характеризував у "Політиці" Арістотель: Як правило, демократія визначається двома ознаками: зосередженням верховної влади в руках більшості, й особистою свободою людини. Справедливість, як то їм уявлялось, співпадає з рівністю; рівність же розумілась в тому сенсі, що рішення людної мусять абсолютну мати силу; свобода ж тлумачилась як можливість для кожного робити що він хоче. От і живе в такого роду демократіях кожен за своїм бажанням, або "за покликом свого серця", як каже Еврипід" [14, т. 4, с. 551].

Більш ніяке місто Еллади не забезпечувало індивідуальної свободи для своїх громадян в такій мірі як Афіни. "Вважайте за щастя // свободу... кожен // з нас сам по собі може легко // й невимушено проявити свободу особи // в найрізноманітніших життєвих умовах" [4, с. 122]. Бенжамен Констан на початку XIX ст. пише про схожість Афін з сучасними йому державами і робить для них виняток, коли стверджує, що особисті свободи в Древній Греції і Римі були відсутніми [15, с. 98].

Свобода пересування, свобода слова (аж така, що дехто з діячів нарікали на її надмір), надзвичайна роздрібненість політичних і професійних сил, безліч конкуруючих угруповань, цілком вільне обговорення бентежно-небажаних для влади питань – такою була, в найзагальніших рисах,

соціально-політична атмосфера суспільства Афін у V-IV ст. до н. е. Побутувала реальна можливість вибору способів життя. Навіть становище рабів значною мірою відрізнялося від їх становища в інших полісах. (Наприклад, у Спарті був узаконений режим терору й жорстокості з ілотами.)

По-перше, було заборонено ендегенне рабство, чим уже забезпечувалась індивідуальна свобода афінянина. По-друге, рабовласник не мав права життя й смерті над рабом. "Коли поводження надто жорстоке, рабові дозволялося шукати укриття у визначених священних місцях, під покровом божества, й вимагати, щоб пан продав його іншому власникові" [12, т. 1, с. 167]. Ні одяг, ні спілкування з хазяїном не відрізняють його від вільних людей. Як і всі громадяни, він може бути присутнім на численних релігійних церемоніях.

Афіни були інтелектуальною столицею, батьківщиною "Великого покоління" (К.Поппер) філософів, художників, поетів, котрі "формулюють політичну програму великого егалітарного індивідуаліста" [16, т. 1, с. 222-223]. Часто-густо творчі здібності людини, гнаної зовнішніми обставинами або й власною волею, сприятливо розквітали не на її батьківській землі, а в Афінах, де вільна людина була здобичником і захисником власних інтересів. Багатьох науковців не полишає допитливість: чому Спарта, надмогутня держава, населена таким же талановитим народом, не подарувала людству жодного самобутнього мислителя?

Афіни й Спарта – полюси еллінської державності" [10, с. 54; 7, т. 1, с. 199]. В Афінах культивується свобода. А в Спарті "свобода індивідуальності відсувається на задній план. В основу державного устрою Спарти покладено такі установи, в яких проявляються інтереси держави повністю, але ціною їм служить лише "рівність без смислу, тільки не вільний поступ" [7, с. 287]. У Спарті виховували й готували воїнів. А в казармі для свободи немає місця, там вона геть небажана. Деякі зарубіжні вчені виключають Спарту з числа полісів, вважаючи, що вона дуже мало або й зовсім на них не схожа [13, т. 1, с. 199].

Для Карла Поппера, такого ревного захисника свободи, Афіни є втіленням "відкритого суспільства", з характерними для нього індивідуальною ініціативою й самоствердженням; а Спарта — "закрите суспільство", в основі політики якого лежать такі принципи:

1. Оборона закріпленого племінного устрою: відгородитись від усіх зарубіжних впливів, котрі могли б якось порушити узвичаєну жорстокість племінних табу.

2. Антигуманізм: відгородитись від егалітаристських, демократичних ідеологій.

3. Автаркія: бути незалежним від торгівлі.

4. Антиуніверсалізм, або ж партикуляризм: зберегти відмінності між нашим плем'ям та всіма іншими, не змішуватись з підлеглими.

5. Володарювання: панувати й гнобити всіх сусідів.

6. Не ставати надто великими..." [16, т. 1, с. 228].

Політичні інститути спартаанського суспільства були створені Лікургом, котрий ввів принцип зрівняльного землекористування для спартіатів. Цей принцип зрівнялівки разом з аскетичним обмеженням пронизував все життя спартіатів. Тому не було там ні економічної, ні політичної основи для появи ініціативної самодіяльної особистості. Спарта, як подоба феодалізму, це фактичне і формальне закріплення колективізму. Афіни ж, як подоба буржуазної державності, це юридичне закріплення індивідуалізму. Перікл у промові переконливо засвідчує переваги афінської демократії у порівнянні з порядками в Спарті: "Наш державний устрій має назву демократичного, тому що він засновується не на меншості, а на більшості. За відношенням до власних інтересів закони наші являють собою рівноправність для всіх; щодо політичного значення, то у нас в державному житті кожен ним користується переважно перед іншими не в силу того, що його підтримує та чи інша політична партія, але в залежності від доблесті, яка надала йому добру славу в тій чи іншій справі..." [4, с. 122].

У вільній країні править закон, а не правитель. Тому найсуттєвішими ознаками істинно демократичного суспільства є свобода на рівні приватно-обивательському й верховенство юстиції у справах громадсько-державних. Все це було притаманним "інтелектуальній столиці" Еллади. "Афінський ідеал можна підсумувати однією фразою, як поняття вільного громадянства у вільній державі" [11, с. 47]. Свобода громадянина це свобода брати участь у реалізації волі держави не завдяки певному статусу чи багатству, а у відповідності з своїм талантом і заслугами [4, с. 120]. У давньогрецькому полісі Афіни дві з половиною тисячі років тому для наслідування сучасними цивілізаціями вперше розбуялись паростки особистісної свободи в середовищі громадянського суспільства.

Література:

1. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. М., 1995. – 222 с.
2. Панарин А.С. О мире политики на Востоке и Западе. – М., 1999. – 319 с.
3. Уайт Л. Государство-церковь: его формы и функции // Антология исследований культуры. Т. 1. Интерпретаций культуры. – СПб., 1997. – С. 285-313.
4. Фукидид. История. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1915. – 406 с.
5. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – 702 с.
6. Драгунский Д.В., Цымбурский В.Л. Генотип европейской цивилизации // Полис. – 1991. – № 1. – С. 6-14.
7. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. – Т.1. – СПб., 1993. – 479 с.
8. Козловский П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998. – 368 с.
9. Аристотель. Афинская политика. Государственное устройство афинян. – М., 1937. – 251 с.
10. Петров М.К. Самосознание и научное творчество. – Ростов-на-Дону, 1992. – 272 с.

11. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. - К., 1998. - 838 с.
12. Боннар Адре. Греchesкая цивилизация. В 3-х т. - Т. 1. - М., 1992. - 269 с.
13. Античная Греция. В 2-х т. - Т. 1. - М., 1983. - 382 с.
14. Аристотель. Соч.: В 4-х т. - Т. 4. - М., 1984. - 830 с.
15. Констан Б. О свободе древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис. - 1993. - № 2. - С. 97-106.
16. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. - Т. 1. - М., 1992. - 372 с.

Становлення парламентарно-монархічної форми правління /на прикладі Австрійської та Російської імперій /

На сьогодні парламенти і парламентаризм вже стали невід'ємним елементом політичної системи переважної більшості країн. Сучасні парламенти мають багаторічну історію, а коріння парламентаризму сягає сивої давнини. Інколи парламентами називають і середньовічні станово-представницькі установи. Вони набули деяких рис парламентаризму, але не були парламентами у буквальному і новітньому розумінні поняття.

Процес організації парламентів (або ж, за версією дослідників, які називають парламентами і представницькі установи середньовіччя, парламентів сучасного зразка) і становлення парламентаризму розпочався лише наприкінці XVIII ст. Він став політичним наслідком капіталістичного способу виробництва, який потребує широких громадянських і політичних свобод. Становлення парламентаризму знаменувалося низкою факторів, зокрема, відмовою від станового принципу і запровадженням ідеї загальнонародного представництва (еволюція у цьому напрямку навіть у найпередовіших країнах розтягнулася більше ніж на століття), інституалізацією парламентів на основі конституцій, уточненням та значним розширенням їхньої компетенції, поступовим сприйняттям ідеї відповідального міністерства і принципу поділу влади, розвитком партійної системи, формуванням відповідного рівня політичної культури.

Явище парламентаризму завжди притягувало велику увагу політиків та науковців. Ті чи інші його аспекти розглядаються в курсі державного та конституційного права, політології, всесвітньої історії та історії окремих країн. Проте і сьогодні залишаються нез'ясованими чимало теоретичних та історичних аспектів парламентаризму. Багато з них пов'язані з процесом становлення сучасного парламентаризму, який відбувався протягом кінця XVIII - початку XX ст. Немає

остаточної ясності і в з'ясуванні тієї ролі, яку відігравали перші парламенти у державно-політичному житті монархій. Існує тенденція до призменшення парламентарного фактору у їх політичній структурі.

На час становлення парламентаризму в більшості країн панувала монархічна форма організації влади. Відомо, що монархії бувають абсолютними, теократичними та конституційними. У розрізі теми статті нас цікавить конституційна монархія, тобто така, в якій чинна конституція утворює правове підґрунтя діяльності загальнонаціональної представницької законодавчої установи. Характер конституційного законодавства та реального співвідношення владних важелів, з одного боку, монарха і урядової бюрократії, та з другого, парламенту, дозволяє виділити її різновиди. Як правило, у цьому відношенні виділяють дуалістичні й парламентарні монархії [Див.: 6. - С.249; 13 - С.68-69].

В парламентарних монархіях /так зв. англійський варіант конституційної монархії/ монарх, образно кажучи, "царює, але не править". Такими є більшість сучасних монархій. Але на час становлення парламентаризму у багатьох монархіях утворилася так зв. дуалістична монархія, яка відображала досягнення компромісу та певної рівноваги двох інститутів влади - монарха й парламенту. Вона утверджувалася і в тих країнах, які згодом сприйняли республіканську форму правління (Італія, Румунія та ін.). В дуалістичній монархії існує конституція, як правило, прийнята за участі представників народу /інколи парламентом/, а основні повноваження розділені. Закони не можуть бути прийняті без участі парламенту, хоча монарх має право вето, в рідкісних випадках, абсолютного вето. Парламент діє самостійно, а не при королі; його легалізація в кінцевому рахунку виходить від народу /представники якого прийняли конституцію і який вибрав парламент/ і не залежить від волі короля. Але управління країною знаходиться в руках монарха. Він, зокрема, без участі парламенту призначає міністрів, які несуть відповідальність перед ним, а не перед парламентом.

Об'єктивність наведених положень узагальнюючого характеру має підкріплюватися конкретним історичним матеріалом, у даному випадку,

конституційним і парламентським розвитком Австрійської /з 1867 р. - Австро-Угорської / та Російської імперій. До речі, Австро-Угорську імперію за причин особливостей державного устрою також інколи називають “дуалістичною”, що зумовлює давати додаткові пояснення поняттю “дуалізм” як формі правління.

Реформування політичної системи Австрійської імперії, до складу якої на той час входили і західноукраїнські землі, розпочалася у 1848 році в умовах революції. Формування засад австрійського парламентаризму пов'язано з першою австрійською Конституцією, проголошеною 25 квітня 1848р. В ній декларувалися основні права і свободи підданих, і передбачалося запровадження представницької законодавчої установи, хоча й застерігалось, що верховна влада залишається в руках імператора, котрий мав право скасовувати закони. Незабаром був оприлюднений виборчий закон з обмеженням кола виборців високим майновим цензом і цензом осідлості. Але ці заходи не стримали революційних виступів і 15 травня була видана постанова про формування однопалатного “установчого” парламенту на основі загального виборчого права / 7. - С.66-69/. А 5 червня було видане тимчасове виборче положення /ординацію/, за яким усім підданим імперії, які досягли 24 річного віку, надавалося активне й пасивне виборче право.

Перший австрійський парламент - Рейхстаг - розпочав роботу 10 липня 1848р. У ході його роботи зримо проявилася тенденція до радикального вирішення питань /зокрема, аграрного/, всупереч волі імператора й урядової бюрократії. А рішення утвореної парламентом так зв. Кромержської конституційної комісії щодо необхідності перебудови імперії на засадах федералізму викликало й першу парламентську кризу. Адже офіційний Відень упродовж усього періоду існування імперії активно боровся проти будь-яких спроб підірвати її основу - централізм. Як наслідок, 7 березня 1849 р. “федералістичний” парламент було розпущено й наступило десятиліття реставрованого абсолютизму. Отже, на той час досягти дуалізму двох інститутів влади не вдалося. На заваді стояло небажання дійти компромісу з боку обох сторін конституційного процесу.

Досягнення державно-політичного компромісу в Австрійській імперії припадає на 60-ті рр., а остаточне утвердження дуалізму слід пов'язати з низкою Державних Законів, об'єднаних назвою Груднева Конституція 1867 року, яка відома передусім поділом імперії на два окремих державні організми - Австрію та Угорщину, й утворенням конфедеративної Австро-Угорщини. На загальноімперському рівні законодавча влада мала належати парламентським делегаціям від австрійського Рейхсрату та угорського Сейму /по 60 осіб/. На території австрійської частини імперії - у так зв. Ціслеїтанії /куди входили й українські Галичина та Буковина/ виключними законодавчими повноваженнями наділявся двопалатний Рейхсрат. Будь-який закон мав набути схвалення обох палат. Місце імператора у законодавчому процесі обмежувалося скликанням парламенту, внесенням через відповідальних перед ним міністрів законопроектів, а також утвердженням законів. Він також складав присягу "непорушно зберігати конституційні закони" [2. - С.1-27.]. Щоправда, за наказом імператора в період парламентських вакансій - "у випадку надзвичайних обставин" - могли видаватися укази, які набували сили законів [2. - С.24.]. Необхідність таких указів мала диктуватися нагальними потребами держави, а термін їх дії обмежувався наступною парламентською сесією. Все ж, за умов, коли урядова бюрократія продовжувала тримати у власних руках чимало важелів влади, застосування цієї конституційної норми стало важливим фактором державної політики [Додатково див. : 14]. Окрім того, за окремим законом про здійснення урядової влади за імператором залишалася виконавча влада та деякі інші владні прерогативи [2. - С.26-27.]. Досить складним був і шлях до сприйняття демократичних принципів виборчого права, адже загальне і пряме виборче право утвердилося лише у 1907 р.

Отже, є всі підстави стверджувати, що в Австрійській імперії впродовж другої половини XIX-початку XX ст. поступово утвердилася дуалістична форма конституційної монархії. Очевидно, що хоча у даному випадку й існує розподіл владних повноважень між парламентом і монархом, більшість з них /у тому числі й право необмеженого розпуску парламенту/ все-таки знаходиться в руках монарха.

Тому, на наш погляд, недоречно говорити про однакові прерогативи двох названих інститутів влади при такій формі правління [8. - С.173]. Справедливіше було б стверджувати, що вказані сторони досягали відносного паритету виключно у законотворчому процесі: парламент приймає закони, а монарх скликає парламент, подає через відповідальних перед ним міністрів законопроекти, затверджує або відхиляє закони тощо.

В Російській імперії, до складу якої на той час входила переважна більшість українських земель, реформування політичної системи розпочалося в умовах революції 1905 року. Внаслідок появи першого пакету законів /Маніфест 6 серпня, Утвердження Державної Думи, Положення про вибори/ мала з'явитися так зв. Булігінська дума із законодавчими функціями. Її передбачуваний статус був значно нижчим, ніж уряду, не говорячи вже про монарха / І. - С.32-35, 39-54/. Найвищим досягненням у сфері конституційних обмежень царської влади став Маніфест 17 жовтня, за яким декларувалися основи громадянських прав і свобод, а Дума набувала законодавчих повноважень /І. - С. 90-91/. За виборчим положенням від 11 грудня зберігалася куріальна і багатоступенева система /І. - С.94-102/. 20 лютого 1906р. побачили світ укази, які уточнювали прерогативи Державної Думи і Державної Ради /остання традиційно була вищим законодавчим органом /. Вони значно послабили можливість реального реформування законодавчої бази країни, а також звели нанівець загрозу безпосереднього протистояння Думи і монарха. Державна Дума і Державна Рада набували законодавчих повноважень, але могли лише теоретично / у випадку досягнення ними єдності / протистояти монарху у сфері контролю над бюджетом і введенням нових законів, а право змінювати основні закони, керувати роботою уряду і використовувати армію зберігалася за монархом /І. -С. 104-114 /. Монарх також мав право необмеженого розпуску парламенту.

Наведені закони спонукали прийняття нової редакції Основних Законів /у редакції 23 квітня 1906р./ . Значення реформ було викладено у словах, що "імператор здійснює законодавчу владу в єднанні з Державною Радою і Державною Думою", а їх сутність - в зауваженні, що "ніякий новий закон не може з'явитися без схвалення

Державною Радою і Державною Думою і набути сили без утвердження Государем Імператором”.

Очевидно, що характер реформування політичної системи Російської імперії початку ХХ ст. не дає ніяких підстав говорити про появу рівноваги двох інститутів влади. Мова могла йти лише про перші паростки /елементи/ дуалістичного порядку правління. Зовсім не випадково Державна Дума не мала ніяких шансів вирватися з-під опіки монарха. Прикладом може стати доля “Думи народного гніву”, яка навіть не змогла приступити до серйозної законотворчої роботи. Відтак, не є вичерпними вказівки на дві згадувані форми правління. Деякі дослідники, базуючись якраз на російському матеріалі, виводять третю форму : так зв. монархічний конституціоналізм [8. - С. 173], або ж, уявний конституціоналізм [8. - С. 88]. Не зайве пригадати, що поява останнього словосполучення завдячує Наполеонові, який нав’язав “уявні конституції” (Scheinconstitutionalismus), побудовані на монархічних засадах, королівствам Вестфалії (1807 р.) та Баварії (1808 р.) [5. - С. 136]. Історична функція даної форми якраз і полягає у збереженні монархічної системи в нових умовах шляхом змін в структурі влади і формах правління без суттєвих змін її сутності. Її конституційні форми, зокрема, способи легітимації влади суттєвим чином відрізняються від традиційного абсолютизму. Але в той же час немає ніяких підстав для її порівняння з політичною системою реальної конституційної правової держави. Доречно звернути увагу і на такий прояв монархічного конституціоналізму, коли традиційний авторитет монархічної влади при деякій невизначеності його конституційного статусу надавав государеві можливість ставати вищим і єдиним арбітром у відносинах парламенту з урядом. При такій конструкції влади виникала на перший погляд парадоксальна тенденція до посилення, а не послаблення влади монарха.

Все сказане вище говорить про складність і суперечливість процесу становлення парламентаризму у країнах з монархічною формою правління. Він протікав у постійному протиборстві між двома основними інститутами влади - монархами та парламентами, що зумовило переплетіння періодів гострої боротьби та

компромісів. Саме такі компроміси, як підтверджує історія Австро-Угорщини, й стали основою утвердження дуалізму, що дозволило перейняти традиції парламентаризму в подальші часи, більш-менш стабільного розвитку імперії впродовж пів-століття. В Російській імперії можливість досягнення такого компромісу була доволі ілюзорною, що знаходить пояснення як в історичних традиціях та самовпевненості урядової бюрократії, так і в надмірному радикалізмі деяких соціальних груп, воліючих блискавичного вирішення злободенних питань. В цій державі з'явилися лише елементи дуалізму влади, що зіграло не останню роль у роздмухуванні всеохватної кризи 1917 року й ліквідації паростків парламентаризму.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Государственная дума в России : Сб. док. и материалов. - М., 1957;
2. Собрание конституционных актов. Вып. 2. Конституции Австрии. - Австро-Венгрии. - Венгрии. Англии. Соединенных Штатов. - М., 1905;
3. Алексеев А.А. Министерская власть в конституционном государстве. Ее основы, роль и современное положение. - Х., 1910;
4. Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства. - СПб., 1907;
5. История буржуазного конституционализма XIX в. / Ред. кол. В.С.Нерсисянц, В.Г.Графский, Л.С.Мамут. - М., 1986;
6. Конституционное право. Учебник / Под ред. проф. В.В.Лазарева. - М., 1998;
7. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846-1850. - Львів, 1910;
8. Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм : Российский конституционализм в сравнительной перспективе. - М., 1997;
9. Нольде Е. Порядки австрийского парламента // Журн. министерства юстиции. - 1906. - №3;
10. Политология. Энциклопедический словарь. - М., 1993;
11. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. - К., 1996;
12. Теория государства и права : Ч.1. Теория государства / Под общей ред. проф. А.Б.Венгерова. - М., 1995;
13. Чиркин В.Е. Основы государственной власти. - М., 1996;
14. Hasiba G.D. Das Notverordnungsrecht in Osterreich (1848-1917). - Wien, 1985.

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА

Проблема влади - одне з центральних питань політології. Вся історія людства пронизана боротьбою за владу, і саме цей момент визначає більшість політичних переворотів і дворцевих інтриг у житті держави. В розвитку цивілізації виникла необхідність регулювання взаємовідносин громадян, захист і реалізація їх загальних інтересів. Звідси й виникла влада як певна насильницька діяльність. Вона виражає інтереси й волю тих чи інших суб'єктів, які вирішують долю багатьох народів.

Влада охоплює стан від повної анархії до кривавої диктатури. На прикладах із нашого далекого минулого можна помітити, що будь-яка анархія, безладдя, перевороти в кінцевому підсумку приводять на трон найкритичніші форми всевладдя. Немов би відбувається покарання за слабкість своїх унутрішніх несталостей: їх починають приборкувати поза нашої волі зовнішні сили. Там, де панує хаос, анархія, війна - все це закінчується встановленням тієї чи іншої форми диктатури.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. найбільш прийнятним рішенням вказаної проблеми було віднайдено в створенні політичної демократії і правової держави. Держава завжди пов'язана із силою, вона на ній заснована. В правовій демократичній державі сила підкорена нормам права. Держава стає ідеальною, якщо знаходиться в залежності від влади права, якщо вона служить праву.

Проте історія Нового й Новітнього часу знає чимало прикладів того, що дуже часто цей принцип порушувався. Навіть за умов демократії, коли дії відбуваються законно, разом з цим порушуються

принципи справедливості й гідності. Тому ряд дослідників цілком справедливо попереджували про те, що демократія може призвести до встановлення найжорстокішої диктатури. В зв'язку з цим чималий інтерес представляє собою робота німецького історика О.Шпенглера "Занепад Європи", його звинувачували у плагіаті, докоряли у нездарності, засуджували за нахабство. Та це, однак, ще більше розпалює інтерес у нащадків до людини, яка вважаючи себе пророком, попереджувала: "Я пророкую: ще в цьому столітті...деяка нова риса задусевності візьме верх над волею до триумфу науки" / 6, с.624 /.

Шпенглерівська філософія - не гра уявлення, а віяння часу, закладені в його вуста.

Всі свої теорії Освальд Шпенглер базує на історичному розвитку, яке і служить йому доказом. Його ретроспективний погляд попереджує світ про різні загрози. В той же час він не радить ремствувати й опиратися, а закликає спокійно і смиренно прийняти катастрофу, як умираючий перед воротами раю. Його ідеї мають своїм змістом "деяке духовне завдання і несуть певну соціальну службу" / 5, с.13/.

Нова культурфілософія Шпенглера виявилася захоплюючою. Культура сприймалася тепер у зовсім новому ракурсі. Ідея розвитку культур переплітається з історичним циклом, що сполучає в собі деякий новий світ зі своїми незримими законами.

Не менш інтерна і його пристрасть до політики. "Політика у вищому смислі є життя, а життя є політика" - визнається він сам / 7, с.102 /. Його схема доволі проста: світ дорівнює історії, історія дорівнює політиці, політика дорівнює війні. Він радикально протиставлює ці принципи, а потім поступово підводить їх один до одного, примушуючи читача мимоволі погодитися із собою. Взагалі Освальд Шпенглер володіє доволі рідкісним даром переконання. Спочатку він промовляє

парадоксальну метаморфозу і примушує читача морщитися, а потім крок за кроком починає схиляти недбалого читача на свій бік, засипати його фактами й доказами на користь свого погляду.

Унікальність мислення Шпенглера-філософа можна дослідити і на відношенні його до демократії. Відомо, що всі прибічники аристократичної форми правління, починаючи з Платона і Арістотеля, засуджували її і вважали небезпечною формою влади. Інші вчені і політики, погоджуючись з доволі прийнятними рисами демократії, все ж попереджали про її вади й небезпечні наслідки. Сумний досвід ХХ століття підтвердив їхню правоту і вказав, що попри всі позитивні якості демократії (парламентаризм, система виборчого права, конституційність), вони не можуть раз і назавжди вирішити всі проблеми суспільства. Вирішення одних проблем веде за собою появу нових, часто більш серйозних.

Зауважимо, що слово “демократія” доволі рідко виходить з вуст О.Шпенглера, хоча її проблемі присвячена глава 2-го тому “Занепаду Європи”. Автор як завжди бравує “цивілізацією”, “культурою”, “ідеологією” і лише зрідка згадує про демократію. Про неї не говориться, але вона присутня. “Як робиться політика?” - питає він і тут же відповідає. Політику він порівнює з історією, підкреслюючи, що саме історія багато в чому формує направлення політики. “Буває особистісна історія і через це - особистісна політика; буває історія маси і разом з нею влада аристократії, буржуазії”, - відзначає він /7, с.573./

Буржуазію Шпенглер, до речі, трактував не як стан, а як скупчення людей, які повільно полишають культурний шар своєї історії. Буржуазія або аристократи, пояснює Шпенглер, - вихідці із міста, яке повільно вбиває культуру. Це лише маска, фарс того, у що вона грає. Адже у місті разом з аристократами живуть і плебеї, які

ненавидять культуру. Буржуазія і плебс утворюють масу, яка абсолютно не здатна займатися політикою, а вдержувати в руках владу і поготів. У цьому випадку Шпенглер заперечує парламентську демократію, вказуючи на те, що партії - міське явище, а якщо вони нездатні раціонально займатися владою, то самоліквідуються. Партії займаються владою з самого початку існування людства, але як тільки воно перетворюється на цивілізацію, партії відходять на задній план і поступаються місцем лідерам. "Демократія розвивається далі, - підкреслює він, - від стану через партію до почту одинака" /7, с.373/. Його переконання спираються на лідерство, яке автор називає цезаризмом. Цезаризм з'являється там, де закінчує своє існування представницька демократія. У монастрій, популярні цілі, абстрактні ідеали справжньої політики з часом минають, а на їх місце приходить приватна політика. І хоча партії ще складають у своєму компоненті ауру влади, вони вже не являються її основною ланкою.

Цікаве що ця ідея О.Шпенглера про швидкий занепад демократії мала своїх прибічників, його земляк Макс Вебер, філософ і політолог, також був досить скептично налаштований щодо проблеми демократії. Демократія для Вебера - це тільки зведення до мінімуму влади бюрократії на користь народу. На цьому його симпатії відносно демократії закінчуються. М.Вебер критикував ліберальні вчення про правову державу і стверджував, що між формальними та матеріальними нормами права існує гостре протиріччя.

Очевидним є те, що і для Шпенглера і для Вебера ідеали демократії більше відповідають прямій демократії, але відчуваючи неможливість її повернення, вони повністю відмовляються визнавати і захищати представницьку демократію, і хоча Вебер припускає паралельний розвиток парламентської демократії з лідером влади,

Шпенглер це поняття дещо обмежує.

Ідеї Руссо про вільне самовизначення народу Вебер замінив вільним обранням лідера. Демократія в цьому випадку могла б забезпечити хоча б мінімальне погодження маси з політикою держави. І тоді вона може бути найбільш раціональною формою влади. Тому задача парламентської демократії - виділити найбільш сильні особистості. І якщо Німеччина після відставки Бісмарка таких не мала, британська ж вікова парламентська демократія формувала політиків, які зуміли створити величезну імперію. Шпенглер не говорить, що немає політичне обдарованих народів, у тих же британців є традиція довіри, вони розуміють, що погоджуватися більш розсудливо, ніж не погоджуватися. І смисл успіху зовсім не у формі правління, а в довірі до керівництва.

Щоб увесь загаль був у ролі керівника, - це буває дуже рідко, та й то, на погляд Шпенглера, попервах. В результаті на політичну сцену виходять сильні особистості як господарі нової маси, охлократії. А разом з ними починається і боротьба народів за світове панування. "Народ дійсний тільки по відношенню до іншого народу" /7, с.378 /. А відносини між ними - це війна. Від неї не втекти і не уникнути. Це особлива форма боротьби. І якщо людство намагатиметься відмовитися від війни, то від боротьби - не зможе, бо саме через неї воно щоразу доводить свою унікальність, досконалість і силу.

Ті, хто домігся влади, вдержує її, починає ревно оберігати свої місця, захищати їх, бо це їхня добича і засіб існування. Так було завжди і всюди, тисячі годуються від розподілених посад. Ця годівниця доволі принадна й інтригуюча. Звикший до однієї годівниці, вже не зможе годуватись з іншої, їжа в ній буде гірчити. Захоплені такою грою політики входять в азарт. Вони ще пам'ятають свою програму,

але вона повільно перестає працювати.

Для підкріплення своєї ідеї Шпенглер звертається до Сципіона Молодшого і його почту (організованого і згуртованого завдяки програмі). Якщо читача це не влаштовує, він може звернути свою увагу на Америку початку ХХ ст., де клуби, трибуни панують над виборцями округу, і іноді їх підбадьорюють. Але далі мир для партій закінчується, їхні горизонти починають меркнути. Саме бездіяльність, простоювання партій призводить до виходу на політичний ешафот особистості. “Необхідне треба робити вчасно,- виводить Шпенглер” /7, с.475/. Партії випустили свій шанс, хоча його в них ніколи і не було.

Вебер же, навпаки, відзначає, що “не політичне пасивна маса породжує із себе вождів, а політичний вождь вербує собі “почт” і завойовує демагогією масу” / 4, с.45/. Він вважав, що партійний апарат потрібен для завоювання згоди лідера з народом. Без партійної системи не буде успіху у лідера.

Шпенглер, продовжуючи свою тріаду про кризу партій, відзначає, що людство себе обманює, вказуючи на те, що має декілька чи одну партію. Це брехня і самообман. Група людей ніколи не зможе зробити того, що зробить один державний діяч. Він робить, а вони мовчать. Будь-яка програма, незалежно від її змісту, має бути зметеною, якщо вона стоїть на шляху, що веде до влади. Такого випробування вона не виносить і, гинучи, тягне за собою партію.

За підтвердженням своєї думки Шпенглер звертається до ідей Руссо, які були чарівними на початку революції у Франції 1789 року. Їми захоплювалися, вони спричинили появу багатьох партій.

А що далі? Вони гарні лише на папері, у світі ідей.. Як тільки вони починають матеріалізовуватись, їх уже розглядають під знаком питання. Вони гарні не в світі, а поза нього.

Або звернемося до ідей Маркса, котрі були актуальними після першої світової війни. Як тільки вони стали втілюватися у життя, то стали перетворюватися на віру дідів, а для онуків це вже була провінціальність. Онуки тягнуться до нових ідей, які вже десь там носяться. Партії, ще не розкрив себе до кінця, починають повільно розпадатися на невеличкі групи, клани тощо. У кожної групі заявляється свій хазяїн. Втілена ідея втілює і державного діяча. Сьогоднішній державний діяч - це вчорашній політиканин. Нещодавно він був складовою партії. Від політиканина він відрізняється тим, що починає вимагати жертв. Вони йому потрібні для росту, і він їх одержує.

Вчорашні ідеї добра і справедливості забуваються і скоро зовсім зникають, бо стають зайвими, ненужними разом з партіями. Новий лідер зрозумів головне - здатність наказувати (чого не вміли партії, бо вони вчилися діяти). Тут одинак і стає центром діяльного світу. Світ діє, але за наказом свого хазяїна. І той інколи починає почувати себе майже оболонкою майбутнього. Вищі точки космічних потоків проходять через нього, його вустами оголошують майбутню програму. Він уже не належить собі, він належить політиці, а остання - мистецтво можливого, і своїми повеліннями він це доводить. Значущою стає лише цілком персональна влада, якою в міру своїх здібностей користується Цезарь (чи хтось на його місці). Цезаризм, не думкою Шпенглера, і є завершена форма демократій.

Макс Вебер висунув іншу інтерпретацію лідера, і місце цезаризма в його працях посідає харизматичний лідер. Харизматична легітимність - спосіб володарювання, заснований на вірі у виключні якості, чарівний дар, тобто харизму керівника, що базується на емоційному особистісному відношенні вождя і маси. Вебер доводив, що харизматичний лідер, на відміну від цезаризму, не приходить слідом

за демократією. Навпаки, за умов буржуазної демократії лідер з харизматичними якостями можливий, однак він не може перетворитися на цезаристського лідера, бо ще малий і не має дару наказувати. Вебер завжди побоювався застою і окостеніння, його більше приваблював рух. І тому, вказує він, треба вчасно звернути увагу на необхідність появи лідера з харизматичними якостями, допомогти йому зайняти своє місце. Вебер навіть підказує, в яких випадках можна помітити і втілити харизматичного лідера: 1) коли розвинуті капіталістичні країни вступають у період тривалої кризи; 2) коли у слаборозвинутих країнах починається стадія швидкого індустріального розвитку. За цих умов необхідна влада однієї особи, щоб урятувати країну від помилок. Сам народ управляти і вирішувати глобальні питання в цілому не може. За нього це мають робити окремі керівники.

Як і Шпенглер, Вебер дуже широко ставить проблему політичного лідерства. "Політик - це не людина, яка виконує волю парламентської більшості. Навпаки, це лідер, який веде парламент за собою" / 4, с. 44 /. У цьому випадку виграє той, хто висуває загальнонаціональні задачі, здатні зацікавити суспільство.

На відміну від Шпенглера, Вебер приділяє багато уваги представницькій демократії, а точніше парламенту. Вказуючи на зв'язок між лідером і парламентом, філософ наголошує на необхідності влади з харизматичними рисами однієї особи. По відношенню до вождя парламент - пасивний, його призначення полягає у контролі за технічним апаратом бюрократії. Зворотного зв'язку не повинно бути. Таким чином. Вебер поривав з теорією класичного лібералізму.

Лібералізм по суті передбачає парламентську форму представницької демократії, в якій і реалізується принцип передачі громадянам в результаті виборів функцій управління державою тим

особам, котрі зможуть захищати законні права і свободи своїх виборців.

Концепція лібералізму вперше втілилася в таких документах, як "Білль про права" та французька Декларація прав людини і громадянина, які проголошували принципи свободи.

Проте ліберальну демократію звинувачують сьогодні в абсолютизації особистісних проблем людини, його замкненості. До того ж вона звужує права виборців, не дозволяє активно впливати на політику. Через це Вебер і заперечує її, відхиляє всі три моделі ліберальної демократії: індивідуалістську, плюралістичну, колективістську. Але пропонує не зразу від них відмовитися, а втілити образ лідера в політиці. Політичний ідеал лібералізму був трансформований Вебером в уявленні про масову демократію на чолі з вождем.

На думку Шпенглера, демократія ніколи не мала шансів вижити. "Право народу на самовизначення - лише чемний зворот мови", - відзначає він і тим самим відмовляється від масової демократії, прийнятної для Вебера / 7, с.485/.

Корупція політичних партій, брехлива громадська думка як раз складають невід'ємну рису демократії. Вона дуже щільно пов'язана з грошима, без яких не має сили й опори. Саме через гроші Шпенглер повністю "розбиває" демократію як класичне народоправство. Цезаризм набагато менше потребує грошей, тому що його сила - в силі, в жорсткому підкоренні владі. Демократія запевняє маси, що служить тільки їм, однак реально давно вже служить грошам, а не народу. Народ ніколи не мав свого самовизначення. І навіть конституційні права нічого не варті без грошей.

Відмовляючись від демократії і розкриваючи її гнійні рани, О.Шпенглер переходить від грошей до поняття істини в демократичному

розумінні. Грошове напруження приводить до преси, яка є провідником істини. За допомогою істини політика примушує діяти будь-якого громадянина так, як вважає за доцільне деяка особа, яка прикривається вуалью народовладдя. Преса має таку ж силу, як і зброя. "Порох і книгодрукування - однієї крові, вони були винайдені у високу готику" /7, с.490/. Преса - це стратегія війни. Під її впливом маса стає беззбройною, а особа - безликою. Вони втрачають свою істину і збентежені: що для них тепер цінніше? Істинно те, чого бажає демократія. Той, хто в змозі установлювати громадську думку, підтримує пресу так довго, як це йому потрібно. А для цього потрібні гроші. Той, хто володіє пресою, є хазяїном маси.

Порівнюючи пресу і маси з армією, О.Шпенглер указує, що перша - це офіцери, а останні - солдати, завжди підлеглі офіцерам. В цьому випадку свобода зводиться в ранг належного. І тут О.Шпенглер робить досить дотепний висновок про свободу: будь-хто думає і говорить все, що заманеться, але преса сама вирішує, на що їй звертати увагу, а на що ні. Свобода преси є домінуючою над свободою читача. А коли так, то знову дає про себе знати рабство, яке, на думку Шпенглера, ніколи не счезало. І навіть залежність від демократії вже є елементом рабства.

Хоча цензури в пресі немає, існує цензура, встановлена самою пресою: страшна цензура мовчання. Вона всесильна і страшна тим, що рабський натовп читачів її наявності не помічає. Читачі вважають себе вільними, а насправді знають лише те, що їм слід знати. "Це кінець демократії", - виводить О.Шпенглер /7, с.494/.

Отже, у відношеннях Шпенглера і Вебера до демократії можна знайти одну суттєву різницю: у першого демократія виступає як мета в собі, а в іншого - як спосіб і засіб. Тому, незважаючи на те, що обидва філософи віддають перевагу лідеру в політиці, саме через слабкість

демократії, він у них розглядається у дещо різних ракурсах. В цілому вони погоджуються, що демократія не може виступати засобом вирішення всіх важливих політичних питань і погоджуються в тому, що не можна виключати володарювання однієї людини над іншими. Але якої людини? Вебер вважає, що це обдарований політик, володіючий харизмою, Шпенглер - що це сильний політик, спроможний панувати. І якщо за харизматичний лідер має обиратися народом, за Шпенглером цезаризм виникає із влади партій. "Уже до часу Цезаря, - відзначає О.Шпенглер, - пристойна публіка майже не брала участі в виборах" /7, с.460/461/. Народ перетворюється на масу. Його колективна душа померла. "Саме неможливість інтенсивної формотворчості робить політику цивілізованого Риму і цивілізованого Заходу... загарбницькою" /7, с.199/.

М.Вебер звертає увагу на британську парламентську демократію, яку вивчали як модель успішної демократії, і робить висновок, що "цезаристський елемент являється невикорінним" /3, с.149/. Щоб його якось змінити, М.Вебер закликає народ бути пасивним учасником політичного процесу, обрати лідера і на цьому закінчити свою участь у політичному житті країни. Тепер він спостерігає за діалогом "лідер - бюрократія". Бюрократія більш огидна народу, ніж лідер. Тепер рівень влади встановлюється на змаганні між лідером і бюрократією, а для перемоги над останньою потрібен харизматичний лідер, щоб об'єднати навколо себе хронічну роз'єднаність нації.

Розглядаючи проблему лідерства, О.Шпенглер не бере до уваги риси, що творять цезаризм. Раса виривається назовні: в ній перемагає сильніший, всі інші (і сама демократія) - його здобич.

Зіставляючи цезаризм і демократію, О.Шпенглер віддає перевагу першому, хоча теж вказує на його тіньові сторони. "Світ являється

тепер ареною трагічних сімейних історій, які проходять на зміну історії держав... Війни в епоху миру в усьому світі - це приватні війни, більш жахливі, ніж усі державні війни, через те що вони безформні" /7, с.463/. Світ влаштований так, що більшість відмовляється від війни, бажаючи жити в мирі, але одночасно вони відмовляються і від перетворення на здобич для тих, хто не відрікся від війни. Тому війни завжди були й будуть, а в епоху цезаризму і поготів.

Доволі цікавий розподіл О.Шпенглера всього живого на дві форми: рослинну і тваринну. Рослина живе у часі, тварина - у просторі. В світі простору людина проривається до теоретичного осмислення. "Вже звір починає рухатися в просторі як протидіючий йому мікрокосм, йому даний простір, а отже почуття самотності і страху" /1, с.191/. Почуття самотності у людини не стало з формуванням держави.

Особа знову повертається у той стан, в якому перебувала до появи партій. Роль міста дуже зменшується порівняно з селом. Людина перетворюється у селянина, який живе своїми дрібними проблемами, пов'язаними із землею, сім'єю, їжею. Так сентиментально закінчує свої міркування про цезаризм і демократію О.Шпенглер, Вивчаючи праці його і Вебера, мимоволі помічаємо, як влада переміщується із парламенту в приватні кола і виборин перетворюються на фарс. Капітал породив лідерство, в очах якого вже починає гнівно виблискувати цезаризм. "Для багатьох російських людей, звикших до гніту і несправедливості, демократія представлялась чимось певним і простим, вона повинна принести великі блага, має звільнити особистість", - констатує М.Бердяєв /2, с.227/. На жаль, це лихо не тільки російського народу.

1. Аверинцев С. "Морфология культуры" Освальда Шпенглера// Новые идеи в филооофии.- М., 1991.
2. Бердяев Н. Судьба России.- М.: МГУ, 1990.
3. Мигранян А.М. Плебисцитарная теория демократии Макса Вебера и современный политический процесс// Вопросы философии.- 1989 № 6. С. 148-158.
4. Патрушев А.И. Расколдованный мир Макса Вебера.- М., 1992.
5. Самосознание европейской культуры XX в. - М., 1991.
6. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1.- М., 1998.
7. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.2.- М., 1998.

До слова про етико-екологічну відповідальність вчених.

Уся діяльність людей, у тому числі й наукова, споконвічно була спрямована на те, щоб найповніше розкрити таємниці природи, приборкати і підпорядкувати її задоволенню своїх різноманітних і постійно зростаючих потреб. То ж наука, особливо на попередніх етапах цивілізаційного розвитку, виступала засобом підкорення людиною всіх природних сил і ресурсів, які вважалися невичерпними, а права людини на володіння і розпорядження ними - необмеженими.

І, хоча ставлення людини до природи принципово не змінилося, екологічна криза досить істотно протверезила частину людства. Велика планета Земля в нашій свідомості раптом стала на диво малою і слабкою, а незліченна кількість її мешканців - пасажирами одного човна. Сувора реальність вимагає чіткого усвідомлення, що краще вжити заходів зараз, до того, як станеться біда, ніж потім долати її згубні наслідки. Але дуже непросто відмовитись від усталеного порядку, який має лише ту перевагу, що добре знайомий усім, хто ним користується. Прикро, але факт: багато фізиків, хіміків, металургів, агрономів, учених, громадських діячів не переглянуть своїх позицій, не відмовляться від технократичних інтенцій, доки якесь потрясіння не змусить їх це зробити. Але, як відомо, хто живе тільки минулим чи сьогоdnішнім, неминуче прогледить майбутнє.

Олюднення природного середовища в планетарному масштабі покладає величезну відповідальність як на вчених, так і на всіх без винятку людей. Змушені розгортати багатоаспектну природоохоронну діяльність, ми раптом виявили, що не маємо належної інформації про середовище свого проживання. Весь попередній багатовіковий досвід людства був спрямований, головним чином, на дослідження і використання окремих фрагментів природного оточення з метою одержання необхідних матеріальних благ. Тому він надто "фрагментарний" і "спеціалізований". Відновлювала ж постійно порушувану

рівновагу в природі природа сама. Зараз же вона просто не в змозі справитися з цим. І в наших інтересах негайно прийти їй на допомогу. Тут величезна роль належить науці, різним її галузям.

Впродовж людської історії роль науки не завжди була однаковою. У міру накопичення конкретного матеріалу, його узагальнення і пізнання закономірностей розвитку природи вплив науки посилювався.

Уже з XVII ст. почав бурхливо розвиватися комплекс фундаментальних наук - фізика, механіка, хімія, біологія, геологія, що й забезпечило могутнє піднесення технології виробництва. Вибух наукової творчості, на думку В. Вернадського, став грандіозним явищем. Це явище він оцінював цілком позитивно, оскільки наукова діяльність у час переломних епох має творчий, а не руйнівний характер¹.

Люди в минулому нерідко помилялися в оцінках важливості відкриттів і прогнозів учених, і це певною мірою стримувало прогрес у науці, культурі, економіці. Проте рано чи пізно істина торжествувала, а втрати від несвоєчасного освоєння того чи іншого наукового передбачення чи відкриття хоч і були, але мали тимчасовий характер. Так тривало довго, впродовж багатьох століть і все ж запізнення з впровадженням навіть найважливіших відкриттів не мало всезагального характеру, що докорінно впливало б на цивілізацію.

У результаті ігнорування гуманістичних тверджень і пророцтв багато народів і держав зазнавали відчутних втрат. Потерпала і природа. Але життя в цілому продовжувалось, а наука, техніка і виробництво так чи інакше прогресували. Разом з тим посилювалась відповідальність учених за негативні в тому числі екологічні наслідки реалізації їх досягнень. "Давайте поглянемо, - пропонує М. Кисельов, - скільки учених та інженерів зайнято розробкою засобів, які руйнівні впливають на природу і скільки - розв'язанням завдань збереження навколишнього середовища, скільки інститутів спрямовано на те, щоб вирвати в природи її багатства (відкрити корисні копалини і залучити у виробництво, перекрити ріки і дати енергію та ін.), а скільки - на встановлення меж

“дозволеного” (допустимого з точки зору стратегічних інтересів країни і долі майбутніх поколінь) виливу на природу?” І далі: “Цілком очевидно, що таке порівняння далеко не на користь справі охорони навколишнього середовища.”² Одним із наслідків цієї парадигми і стала глобальна екологічна криза. Ось чому все частіше лунають вимоги соціального регулювання наукової діяльності.

Проти бездумного застосування науки протестував видатний гуманіст і вчений В.Вернадський: “Ми підходимо до великого перевороту в житті людства, з яким не можна порівняти все, раніше ним пережите. Недалекий той час, коли людина одержить у свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яке дасть їй можливість будувати свої життя, як вона захоче. Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла вона до вміння використати ту силу, яку неминуче повинна дати їй наука? Учені не повинні запліщувати очі на можливі наслідки їхньої наукової роботи, наукового процесу. Вони мають себе почувати відповідальними за наслідки їхніх відкриттів. Вони повинні пов’язати свою роботу з кращого організацією всього людства”³. Отже, деякі конкретні результати науки, на думку В. Вернадського, мають перебувати під контролем суспільства, а вчені мають відповідати за можливі негативні наслідки свого доробку.

На жаль, багато передбачень В. Вернадського або встигли забути, або не зуміли оцінити як належить. Передусім це стосується фізиків - ядерників, які влаштували змагання за створення атомної бомби. Вони ж бо знали, що творили, якого лиха це завдасть людству. Вони зобов’язані були знати і передбачити наслідки. Наука спрямовувалась на руйнівну роботу. Спершу влаштували трагедію Хіросіми, Нагасакі. Потім похапцем, не озираючись на минуле і не вдивляючись у згубні перспективи майбутнього, по-підлабузницькому догоджаючи своїм правителям, створили наукові проекти і практичне масове виробництво нових серій атомних, водневих, нейтронних, бактеріологічних бомб та іншої страшної зброї. Пролунали по всьому світу сотні ядерних вибухів. Тільки на Семіпалатинському дослідному полігоні було проведено 98 повітряних і 25

наземних атомних вибухів. Тут же була випробувана найпотужніша за всю історію полігона бомба - близько 500 кілотонн - воднева бомба, творець якої академік А.Сахаров⁴.

Наслідки випробування ядерної зброї жахливо трагічні. Від надвисоких температур граніт перетворюється на піну, тварини випаровуються, не залишаючи й сліду. При кожному випробуванні гинуть тисячі птахів, які літають під час спалаху і падають обпалені й осліплені. А скільки тисяч і тисяч квадратних кілометрів земель, лісів, водних артерій споганено.

Уже те, що відбулося 14 вересня 1954р. в Тоцькому районі Оренбурзької області було названо "репетицією Апокаліпсису". Перед армією й ученими стояло завдання перевірити вибухом усе, що було можливо. "Копали траншеї, заводили в них солдатів, заганяли тварин. Техніку, продовольство, обмундирування розміщували на різних відстанях від епіцентру. І ось, - згадує Ф.Моргун, - вибух спалах... бачимо - вогненний стовп стоїть величезний, страшний. По ньому стріляли з гармат, літали в нього літаки, кидали бомби - їм хотілося його розірвати. Пірнали в нього і вилітали чорними. У райцентрі Тоцьке, що за 10 км від епіцентру, мешканцям звеліли просто вийти на вулиці, але не дивитись на вибух."⁵ За фейерверком, незбагненим для людського розуму, з окопів спостерігали тисячі солдатів і офіцерів. Майже всі вони внаслідок опромінення стали онкологічними хворими, часто страждали від інших тяжких недуг і вмирали.

Хіба це не приклад кричущої безвідповідальності і вини вчених-атомників, які не передбачили лиха, що звалилось на людей та природу внаслідок жахливих "дослідів". Десятки регіонів, мільйони невиліковно хворих людей стали жертвами безвідповідальності вчених, які обіймалися, цілувалися і вітали один одного під патрами грибів атомних вибухів. Нині людство стає заручником створеного ним же монстру - атомної зброї.

В. Вернадський не дожив півроку до трагедії Хіросіми й Нагасакі. Але для нас зараз важливою є особлива морально-етична компонента у творчості цього

видатного вченого. У той час, коли армії вчених країн, які протиборствували, забезпечені незліченною кількістю мільярдів марок, доларів і рублів, маючи першокласні лабораторії та інститути, розпоряджаючись сотнями заводів і рудників, створювали страшну ядерну зброю для масового знищення людей, В. Вернадський на свій страх і ризик, не одержуючи жодної копійки асигнувань, а витрачаючи свою зарплатню, один у восні роки (1941-1943) в Боровому Кокчетавської області продовжував і довів до кінця розробку біосферної глобальної концепції порятунку людства.

Багато творців зброї величезної руйнівної сили з часом усвідомили свою помилку і розкаялися. Проте громадянська мораль не може прийняти ніяких пояснень учених на своє виправдання типу: “воєнний паритет”, “вимушені заходи” від можливої атаки супротивника і т. ін. “Батьки” атомної бомби, які створили цей засіб масового знищення людей, усього живого і, зрештою, природи, як не дивно, вважаються геніальними вченими. Настав час поміркувати, чи заслужили вони такої шани.

Робота всіх керівників держав і вчених, які планували, створювали, випробовували і накопичували атомні, водневі й нейтронні бомби, повинна одержати відповідну оцінку світової громадськості. Надто багато зараз є підстав сказати, що вони мали передбачити наслідок застосування своїх проєктів, відкриттів і зобов'язані були не допустити використання атома як знаряддя руйнації.⁶ Це ж стосується і так званого “мирного” атома (аварія на ЧАЕС).

А взагалі, питання екологічних наслідків розвитку науки досить непросте, оскільки цілі ґрутуються на благих намірах, а результати завдають шкоди. Нерідко технічні нововведення, що базуються на досягненнях науки, погіршують екологічне становище. Це підтверджує приклад з ДДТ, за винахід якого свого часу було присуджено Нобелівську премію, і тільки згодом з'ясувалось, що використання цього препарату згубне для всього живого, а не тільки для шкідників сільського господарства. Чи відповідальні вчені за ці екологічно негативні наслідки? Посилання на те, що винні не вчені, які пізнають

світ, а ті хто застосовує їхні відкриття, можливо, й виправдовують учених, але не науку в цілому, оскільки використати можна лише те, що вже створено. До речі, часом буває так: чим визначніший учений, тим менше він схильний знімати з себе відповідальність за наслідки власної роботи, а саме рівнем розуміння відповідальності й визначається громадянська зрілість ученого.⁷

Зауважимо, що з позицією наукового самовиправдання доводиться стикатися не так уже й рідко. Ті, хто намагається вберегти науку від справедливої критики, готові в усьому звинуватити людей, котрі, мовляв, використовують її досягнення, ніби люди є якоюсь гальмуючою силою, на яку ніщо (і наука в тому числі) не справляє ніякого впливу. Власне споживача наукових досягнень, у свою чергу, можна виправдати, посилаючись на те, що останній діяв на підставі наукових рекомендацій і про можливі наслідки йому нічого не було відомо. Виходить, відповідальних взагалі нема.

Отже виникає проблема **синтезу знань і етичних цінностей**. Людина за рівнем своїх знань досягла статусу негативного екологічного чинника і вже не може керуватися “ціннісно нейтральними” науковими знаннями, адже вони можуть призвести людство до загибелі. **Моральний бік науки**, незалежно від його національного, державного, релігійного чи філософського вияву, **стає для вченого засадничо важливим**. І з цим не можна не рахуватися. “Ще досить часто доводиться чути, - зазначав В.Вернадський, - що наука не знає ні добра, ні зла - як не знає його природа. “Добро” і “зло” є також творіння ноосфери, як і все інше. Можлива наукова мораль, що має місце бути в ноосфері, слабким виявом якої є утилітаристська мораль Brentama та його дослідників.”⁸

Підрив довіри до науки, а тим самим і до розуму провокують нерідко висновки вчених, які пророкують цілковито протилежні наслідки. Скільки нас переконували у безпечності й екологічності чи корисності біостимуляторів. Така двоїстість є однією з причин нерозуміння наших сучасників, коли вони слухають про майбутні екологічні катастрофи. Якщо вчені її можуть дійти згоди в поглядах, то хіба я - маленька людина, здатна щось змінити у своїй поведінці? І

така реакція цілком природна. Інша справа, що негативні наслідки означеної дилеми - **підрив довіри до науки - важливо раціонально подолати**. "Саме, через те, - вважає В.Хьосле, - що розбіжності залежать від різних знань, від неоднаковості гіпотез, від різниці акцентів при оцінці інформації, вчений зобов'язаний чітко визначати прийняті ним передумови, недвозначно співвідносячи з ними свої прогнози. Розбіжності залишаються, але освічена публіка тоді зможе краще зрозуміти причини таких розбіжностей".⁹

Розбіжності між ученими зумовлені різними причинами. Насамперед учених спонукають інтереси (при цьому не хотілось би говорити про свідомий обман, хоча іноді вдаються і до нього). Наприклад, виснаження озонового шару Землі, парниковий ефект передбачалися шведським ученим, лауреатом Нобелівської премії з хімії С. Арренусом ще наприкінці минулого століття. Проте тривалий час це ігнорувалося. Між іншим фактор інтересів свідчить, що найбільше слід зважати на негативні, а не позитивні прогнози. Проте варто мати на увазі, що при цьому може виникнути заінтересованість у песимізмі і навіть страхах. Життя триватиме так, ніби нічого не сталося. І якийсь час можна буде укладати ще вигідніші угоди (не зважаючи на негативні наслідки). Наша сучасна економіка, власне, і живе за рахунок таких оборудок.¹⁰

Ілюстрацією може бути протягування у виробництво багатьох хибних ідей і проєктів, зокрема, організація виробництва так званого БВК (білково-вітамінного концентрату) - нового виду кормового білка, що виробляється з рідких парафінів нафти. Обстоюючи інтереси відомчої науки, ряд відомих учених доводили, що таким чином, мовляв, можна суттєво поліпшити кормову базу тваринництва і підвищити його продуктивність. Для України, зокрема, це було завданням державної ваги.¹¹

Міністерство охорони здоров'я та Мінсільгосп СРСР дозволили тоді застосування БВК в раціонах усіх видів тварин та птиці. "Жодний продукт у світі не досліджений так ретельно з медико-біологічних позицій, як дріжджі, вирощені на рідких парафінах, - писав один з авторів ідеї, мікробіолог і біохімік, академік

Г. Скрябін. - Застосування нового виду кормових дріжджів дає високий народногосподарський ефект і гарантує повну нешкідливість для людини продуктів тваринництва".¹² Автори згаданої технології, високопоставлені вчені, наполегливо доводили її "величезні переваги", форсуючи через Держплан розвиток виробництва БВК. Промислове виробництво кормового білка стало черговою великою помилкою нашої науки і практики. Маючи величезні площі ріллі, сільгоспугідь і унікальні можливості польового кормовиробництва білка, ми створили величезний дефіцит цих найцінніших кормів.

Науково не обгрунтованими і марнотратними виявилось і багато інших народногосподарських проєктів. Ніхто не підраховував, у що обходились народу і державі видобуток нафти в Сибіру, доставка її, скажімо, в Кременчук, скільки вилучено чорноземів України й Росії під нафтопроводи, станції перекачування. А яких витрат потребувала виплавка металу на труби, скільки валюти одержав Крупп та інші фірми Німеччини, які постачали нам труби? І це тоді, коли на десятках мільйонів гектарів у нашій країні в обезлюднених селах корми не збирали, солома гнила, некрите сіно псувалося, втрачало свої поживні якості.

На практиці витрати на виробництво кормового білка з рідких парафінів нафти, враховуючи енерго- і ресурсоспоживання, зросли порівняно із закладеними в проєктах у кілька разів. Розрахунки щодо екологічного захисту виявились неправильними. Очисні споруди заводу по виробництву БВК, зокрема, в Кременчузі також не забезпечували повного очищення виробничих технічних вод. У результаті вміст у них шкідливих домішок перевищував гранично допустимі норми в десять і більше разів. Непоправних, моральних і матеріальних втрат зазнали люди, які проти своєї волі були переселені в багатоповерхові будинки Кременчука.

Усе це свідчить, що промислове виробництво БВК насправді було організоване без належного науково-економічного обгрунтування. Однак у матеріалах, які надсилалися керівним інстанціям ученими і відомствами,

зацікавленими в розвитку цієї галузі, стан справ зображався неправдиво, перебільшувалась вигідність репрезентованого напрямку.

Дивною була позиція керівництва України, зокрема, Ради Міністрів республіки, яка підтримувала форсоване будівництво другої черги виробництва БВК з парафінів нафти. Дивно тому, що крім зазначених негативних його наслідків на той час були вже одержані результати, які повністю спростовували офіційну точку зору. О. Колосова, Д. Кузнецов, Г. Семашкевич, Ф. Палій та інші дослідники встановили, що корми, які містять БВК уповільнюють ріст свиней, викликають зміни в залозах внутрішньої секреції і крові, дистрофію надниркових залоз і скелетної мускулатури. У них порушується фосфорний обмін, у салі виявлено підвищений вміст парафінових вуглеводів. У третьому поколінні свиней спостерігаються погіршення репродукційних функцій, малопліддя, порушення статевої циклічності, патологічні зміни в яєчниках. Виявлено більш високий вміст холестерину і фосфоритів у курячих яйцях, зменшення виживання курчат.¹³

Попередженням про небезпеку, пов'язану з виробництвом БВК, став і досвід інших країн. Синтетичний білок на основі рідких парафінів почали виробляти наприкінці 60-х років у Франції, Італії, Японії. Проте в подальшому санітарні органи цих країн заборонили одержання і використання такого кормового білка через сильне забруднення повітря і стічних вод, наявність у свинячому салі залишкових парафінів, їх негативний вплив на здоров'я людей. Так, у 1976 р. було припинено виробництво кормового білка в італійських фірмах "Ліквіхімік" та "Італпротеїн", закрито завод і у французькому м. Лавера. Нереалізовану готову продукцію дозволялось лише експортувати. У країнах Західної Європи, зокрема ФРН, заборонено продаж населенню продуктів з худоби і птиці, які споживали мікробні білки, через генетичну небезпеку для людини.

У застійні роки екологічна боротьба мала характер однобічної дії і відбувалася в кабінетах і аудиторіях за закритими дверима. Там "гіганти мислі", "народні" академіки і професори мужньо боролися з відомчими вченими, з

міністрами й іншими посадовцями, з усякими екологічними екстремістами та авантюристами, які мали реальні важелі впливу на владу. В суперечках нерідко гинула істина. Задушена бюрократами, безправна провінція в цьому кабінетному протиборстві участі майже не брала, вона була уважним, але мовчазним спостерігачем - чим усе це скінчиться на головній арені, "у верхах"?¹⁴

Цей своєрідний монолог - стосується не науки, а тих учених, які, прикриваючись своїм високим становищем, впроваджували далеко не кращі технології. Звичайно, винними були не тільки вони. Більшу частину вини повинні взяти на себе і керівники центральних та місцевих органів, зацікавлених у протягуванні згубних проєктів. Настав час виходити нарешті з-під гніту традиційної парадигми, хоч і не всі з цим згодні.

Якщо ж розглядати більш широкі аспекти земного буття, то розбіжності між двома типами вчених можна пояснити так: і ті, й інші залишилися переконаними, що враховуючи зростаючий науково-технічний потенціал, слід очікувати екологічну катастрофу з вірогідністю, скажімо, наполовину. Проте, одні з них вважають, що не треба нічого робити, тоді як інші, навпаки, вимагають вжиття якихось коригуючих заходів. Тут безумовно потрібно визнати рацію вчених другого типу. Настійна потреба в адекватних діях зростає водночас із посиленням влади, яку хтось має. Адже **велика влада передбачає і велику відповідальність**. Людина, яка з якихось прагматичних міркувань не хоче дотримуватися такого принципу, чинить аморально. Бездіяльність (тобто, утримування від дії) завдає шкоди суб'єкту і має бути карана.

Досить поширеною є хибна думка, ніби "будь-яке справді наукове дослідження екологічних проблем обов'язково поліпшує процес прийняття рішень у межах природоохоронної політики, допомагаючи знімати невизначеність наслідків реалізації науково-технічних проєктів і вибирати бездоганні в екологічному відношенні їх варіанти".¹⁵ Подібні ілюзії підтримують як виробничники, які прагнуть одержати екологічну індульгенцію на впровадженні науково-технічні нововведення, так і спеціалісти з охорони

навколишнього середовища, котрі намагаються продемонструвати практичну цінність своєї роботи. Стосовно них академік М.Лаврентьєв писав: "... є ще вчені, неохочі вступати в конфлікти. Тим більше є і "вольові" адміністратори, які, прикриваючись іменами таких учених, їх невиразними обтічними висновками, проводять свою лінію в ім'я збереження честі мундира".¹⁶

Досягнута поки що гарантована точність екологічних прогнозів не дуже висока. Як показують оцінки спеціалістів Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (Відень), "інтереси вчених зазвичай надто вузькі і визначаються історією конкретної науки. Через те нема гарантії, що в ході наукового дослідження будуть визначені відповідні процеси і зміни або що інформація буде зібрана в просторових і часових масштабах, необхідних для вирішення питань управління".¹⁷

Більше того, нерідко чинники, які не відігравали особливої ролі в історії існуючих екосистем, набувають вирішального значення в умовах, коли навколишнє середовище істотно змінюється під впливом людської діяльності. Спостереження, здійснювані на обмежених територіях чи в акваторіях, в обмежені інтервали часу або на підставі опитування експертів, тільки з великою обережністю можуть бути використані для прогнозування розвитку всієї екосистеми в цілому.

Усе сказане означає, що при оцінці екологічних наслідків проектів - а такі дослідження життєво необхідні - їх результати (навіть за умови, що аналіз зроблений об'єктивно і на високому науковому рівні) не повинні сприйматися як науково точні в строгому розумінні цього слова. Найбільш небезпечним є не помічати притаманної їм невизначеності, оскільки така політика здатна притупити пильність системи управління, знизити сталість рішень, які вона приймає, призвести до можливих непередбачуваних наслідків.¹⁸

Водночас не можна не зазначити, що спрямованість науки перебуває в тісному зв'язку з соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві. Теза про те, ніби наука розвивається тільки під впливом своєї внутрішньої логіки, -

ніщо інше як позитивістський міф, потрібний лише можновладцям для того, щоб замаскувати свій управлінський вплив на науку.

Наука і техніка являють собою інструмент, який багато в чому залежить від людських цінностей і потреб, інструмент далеко не досконалий, але вкрай необхідний. У цьому поєднанні наука не тільки відображає світ, а й за допомогою техніки творить його, розкриваючи водночас, духовні потенції людини. Орієнтація на їх розкриття і одухотворення природи повинна стати головною в науці.

Якщо наука хоче допомогти вирішувати екологічні проблеми, вона має вийти з русла розуміння її лише як засобу одержання передусім матеріальної користі. Звичайно, тією мірою, як це необхідно, вона має виконувати і свою функцію забезпечення матеріального добробуту населення, але не зводитись тільки до цього. Синтез античної ціннісної парадигми науки (знання заради знання) з тією утилітарною концепцією науки, яка сформувалась у нові часи, повинен, так би мовити, зняти і об'єктивістський, і утилітарний підхід у більш загальній системі цінностей, основою якої є людина і природа в їх цілісності і взаємозв'язку.

Ціннісна переорієнтація науки потребує не розриву теорії з практикою, науки з виробництвом, а більшої зваженості науки як "чистої", так і прикладної, оскільки між ідеальним світом науки і реальністю технічного втілення є, крім подібності, глибокі відмінності. Більше того, "розрив між передбачуваними і дійсним ризиком від застосування нової технології стає дедалі ширшим, і це розходження,- стверджує американський соціолог В.Фріш,- тим більше, чим вищий добробут суспільства".¹⁹

БІБЛОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вернадский В.И. Мысли о современном значении истории знаний // Избранные труды по истории науки. - М., 1981. - С.232, 235.
2. Киселёв Н.Н. В гармонии с природой. - К., 1989. С. 120-121.
3. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. - М., 1988. - С.395.
4. Мостин И. Ядерный пульс // Правда. - 1991, 8 окт.
5. Моргун Ф. Конец света? Или... - Белгород, 1997.
6. Там само. - С. 197.
7. Горелов А.А. Человек - гармония - природа. - М., 1990. - С.70.
8. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. - С. 96.
9. Хесле В. Философия и экология. - М., 1993. - С.94.
10. Там само. - С.95.
11. Моргун Ф. Конец света? Или... - С.136-176.
12. Там само. - С. 137.
13. Филиппов С. Сомнительное благо и явное зло // ЭКО, 1988 - №11. - С. 122-123.
14. Пиджаков А.Ю. Советская экологическая политика 1970-х - начала 1990-х годов. - СПб., 1994. - С.81.
15. Добров Г.М., Перелет Р.А. НТР и природоохранная политика. - К., 1990. - С.64.
16. Лаврентьев М.А. Опыты жизни. - 50 лет в науке // ЭКО. - 1980 - №4. - С.206.
17. Экологические системы. Адаптивная система и управление. - М., 1984. - С. 16.
18. Добров Г.М., Перелет Р.А. НТР и природоохранная политика. - С.65.
19. Пестель Э. За пределами роста. - М., 1998. - С. 176.

ВОЄННА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Системний підхід до погляду на державну політику національної безпеки, обґрунтований Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України [1], авторами наукової доповіді "Національна безпека України" [2], дозволяє нам визначити, що до її складу входять такі елементи як зовнішня, економічна та силова політика, що в свою чергу є системами.

Саме тому державна політика національної безпеки лише в тому разі відповідає вимогам системності (або повноти) якщо вона є сумою зусиль держави у зовнішній, економічній, силовій та інших сферах.

Воєнна політика, на наш погляд, є найбільш ваговою складовою частиною (елементом, підсистемою) силовій політики. Як стверджує "Большая советская энциклопедия", протягом тисячоліть світова політика залишилася сферою неприхованого панування "кулачного права" [3]. До цього справедливого ствердження треба лише додати: такою вона залишається й нині, хіба що змінюються форми "кулачного права", які зовнішньо стають більш пристойними.

Війна Великої Британії з Аргентиною за Фолклендські острови, відносини США з Іраком, діяльність НАТО щодо Югославії – все це приклади "кулачного права" у демократичному світі як до, так і після закінчення "холодної війни". Ще яскравішим і свіжим є приклад нанесення Сполученими Штатами ракетних ударів по об'єктах на території Судану та Афганістану у серпні 1998 року, по Сербії (березень-травень 1999 р.). Безсумнівно, така політика США є індикатором того, що сила й надалі буде застосовуватися в світі, та каталізатором розвитку інших країн світу в силовому відношенні.

"Кулачне право" як інструмент міжнародних відносин використовується сьогодні не лише при розв'язанні проблем за рахунок військової сили. Воно з успіхом застосовується в економіці (наприклад, економічні санкції США щодо різних держав), але ж для всіх різновидів тиску фундаментом (опорою) є воєнний потенціал країни. Не можливо собі уявити, щоб США поводитися так розкуто у

ставленні до всього світу, якби вони не мали найсильніших у світі Збройних Сил. Та й економічний потенціал держави оцінюється з урахуванням, не в останню чергу, спроможності економіки держави забезпечити ведення країною війни.

Отже питання про готовність держави до війни (до оборони) повинно пов'язуватися з державною політикою будь-якої країни доти, доки корінним чином не зміняться стосунки між державами. Таким чином, конструюючи свою державну політику, керівництво України повинно серйозно займатися організацією оборони держави.

Але ж те, що в теперішню добу відбувається в країні (напрями військової політики України не визначені воєнною доктриною; реформа війська не обгрунтована, кроки її не обговорені в суспільстві; стан бойової готовності Збройних Сил перманентно знижується, відчувається соціальний занепад військовослужбовців, внаслідок чого погіршується морально-психологічний стан війська, знижується престиж військової професії та служби; вузлове питання про цивільний контроль над діяльністю Збройних Сил не опрацьоване такою мірою, щоб прийшло усвідомлення державної значущості проблеми) наводить на думку: чи не виникла в українській громадській думці, а з нею і в свідомості українського керівництва у визначеному сенсі "ідіосинкразія" до питання про оборону держави? Бо важко знайти щось інше, чим можна було б пояснити величезні хиби, які проявляються в українській військовій політиці.

Загальний стан воєнної політики не може не поширюватися і на державну політику національної безпеки.

Воєнна політика держави спирається на її реально існуючий силовий потенціал, який є продуктом перманентних, тривалих і планомірних зусиль держави щодо його розбудови. З системності державної політики національної безпеки виходить, що цілі й напрямки розвитку Збройних Сил взаємопов'язані з цілями й напрямками державної політики національної безпеки. З урахуванням цієї

обставини стає зрозумілим, що політичний аспект воєнної доктрини не може бути сформульований виключно Генеральним штабом Збройних Сил, а всі інші її аспекти (наприклад, військово-технічний) мають впливати з політичного. При розробленні воєнної доктрини України потрібна повноцінна участь ще й Міністерства закордонних справ.

Щодо перманентності розвитку Збройних Сил зауважимо, що ніколи не наступить такий час, коли можна буде зупинити цей процес (якщо певна річ, держава продовжує своє існування). Навіть у фашистській Німеччині Й.Гіббелс за 1 місяць і 12 днів до краху писав про реформування збройних сил 3-го рейху [4].

Що стосується розвитку Збройних Сил, то цей надзвичайно дорогий та критичний до технологічних перетворень механізм може перебувати у трьох можливих станах:

або він є здатним до виконання призначених для нього завдань і місій та має при цьому більше, ніж треба сил і засобів (стан надлишку);

або він існує, але не є здатним до виконання своїх завдань і місій тому, що бракує потрібних сил і засобів (стан нестачі);

або нарешті, кількість його сил і засобів такі, що він здатний до виконання своїх завдань і місій, причому надлишок сил і засобів наближається до нуля, тобто сил і засобів він має рівно стільки, скільки потрібно, не більше і не менше (оптимальний стан).

Державне керівництво, передусім парламент, завжди прагне так сформувати й виконати воєнний бюджет, щоб мати Збройні Сили оптимального стану, або хоча б стану, що наближається до оптимального. А це можливо лише за умови їх планомірного розвитку.

Існують перевірені міжнародною практикою, швидше об'єктивні, ніж традиційні, три види планування розвитку збройних сил: на наступний фінансовий

рік, на середньо – та довгостроковий періоди. Об'єктивність такого планування визначається самою логікою розвитку збройних сил.

План на наступний фінансовий рік зосереджений безпосередньо на майбутньому, він оперує з існуючими військовими формуваннями і досягнутим рівнем воєнної спроможності.

План на довгостроковий період базується на широкому оцінюванні потреб держави у силовому чиннику. Ці потреби мають бути узгоджені з результатами міжнародних удосконалень та технологічного прогресу. Досить невизначеному терміну "міжнародні удосконалення" відповідають перспективи міжнародних воєнно-політичних відносин на той період, що розглядається (перспективи створення Європейської та світової системи безпеки, нові риси у стосунках між державами, нові погляди на ведення військових дій, організацію військ, взаємодію між збройними формуваннями різних країн тощо).

В основу частини плану, що відповідає "міжнародним удосконаленням" мають бути покладені дослідження з питань розвитку міжнародних відносин у світі й регіоні, дослідження Міністерства оборони, які стосуються всіх складових воєнного мистецтва щодо Збройних Сил України та Збройних Сил зарубіжних країн, насамперед тих, які розглядаються Генеральним штабом як ймовірний воєнно-політичний противник.

Середньостроковий план є найвпливовішим з усіх стратегічних планів, так як він відіграє ключову роль у воєнному плануванні, визначає рівні розвитку видів Збройних Сил і їх матеріального забезпечення. Цей план є також базисом формування мобілізаційних матеріальних вимог (завдань) величезної кількості даних і рекомендацій командування видів Збройних Сил, служб, спеціальних військ, а також оцінку потенційних можливостей ймовірного противника, своїх та союзницьких сил і зброї.

Отже, середньостроковий план є компіляцією пропозицій командувань і служб, але компіляцією досить ґрунтовною, інтегрованою і зваженою. Для розроблення середньострокового плану задаються широкопланові війсьні завдання, що впливають із завдань національної безпеки, отже, узгоджені з зовнішньополітичними завданнями. При цьому виконуються глобальні і регіональні оцінки політичних, військових та економічних чинників з т.з. їх можливого впливу на українську військову стратегію.

Тривалість середньо й довгострокового періодів може бути різною для різних країн і різного часу, але треба підкреслити, що три частини воєнного планування є об'єктивно виправданими. У США, наприклад, середньо- і довгострокове планування виконувалось на початку 70-років відповідно на 8 та на 10...15 років.

Принаймі з нашого погляду на три види планування можна зробити два важливих висновки, перший з яких торкається зв'язку між воєнною політикою і міжнародними стосунками держави.

Оскільки цей зв'язок є незаперечним, то можна стверджувати доцільність, навіть необхідність координації військового та зовнішньополітичного планування. З урахуванням об'єктивності періодів військового планування вважаємо щонайменше бажаним відображення їх в українському зовнішньополітичному менеджменті.

Зазначемо, що зовнішньополітичні пріоритети, наприклад, Росії поділені на три групи: пріоритети в короткотерміновому, середньотерміновому та довготерміновому планах [5]. Отже, російський приклад підтверджує наші міркування.

Аналітична доповідь "Зовнішньополітичні пріоритети Росії" [5] підготовлена на основі розділу "Зовнішньополітичні пріоритети" дослідження Горбачов-Фонду

"Національні інтереси та проблеми безпеки Росії" членам-кореспондентам РАН Г. Шахназаровим, який був керівником цього проекту.

Щодо українського зовнішньополітичного менеджменту, то, на жаль, немає таких документів, що були б присвячені стратегії нашої зовнішньої політики та пов'язані до трьох періодів її планування.

Другий висновок стосується воєнної доктрини України як сукупності поглядів та як документу.

Воєнна доктрина - це сукупність поглядів на сутність, цілі і характер можливої майбутньої війни, на способи її ведення, на підготовку до неї держави і Збройних Сил [6].

Якщо зосередити увагу на питаннях підготовки держави до війни та способах її ведення, як складових воєнної доктрини, то слід погодитися з тезою, що воєнна доктрина не може бути незмінним у часі документом і що плани, про які йшлося вище, мають бути складовою частиною воєнної доктрини держави.

З огляду на це стає зрозумілим, що, по-перше, воєнно-доктринальний документ має бути прив'язаний до певного проміжку часу, а по-друге, воєнна доктрина як сукупність поглядів не повинна бути єдиним документом.

У колишньому СРСР єдиного документа "Воєнна доктрина" не існувало, але поняттям "воєнна доктрина" користувалися. Це поняття розглядається, наприклад, у підручнику Академії Генерального штабу Збройних Сил СРСР "Питання радянської воєнної стратегії".

Радянська воєнна доктрина, безумовно, існувала, була викладена в досить великій кількості документів (керівні документи стратегічного оперативного рівня, стратегічні документи Збройних Сил, Главкоматів Західного, Південно-Західного й Дальносхідного напрямків, Главкоматів видів Збройних Сил, мобілізаційні документи тощо). Завдяки цьому воєнна доктрина як система поглядів була і

повною, бо висвітлювала всі моменти, що мали їй відповідати, і гнучкою, тобто враховувала зміни, які несе час.

Чи вірним буде використання цитованого вище радянського визначення поняття "воєнна доктрина"? При цитуванні не наводяться слова про імперіалістичну агресію, як марні для наших міркувань, але це не руйнує суті радянського визначення. Російські фахівці відмовилися від радянського і дали своє визначення поняття "воєнна доктрина". Що правда, вони називають свій документ "Основні положення воєнної доктрини", але цілком зрозуміло, що наведене в "Основних положеннях" визначення поняття "воєнна доктрина" однакове з цитованим вище, якщо мати на увазі її концептуальну сутність: "Основные положения... являются составной частью концепции безопасности Российской Федерации и представляют собой документ переходного периода - периода становления российской государственности, осуществления демократических реформ, формирования новой системы международных отношений. Она представляет собой систему официально принятых в государстве взглядов на предотвращение войн, вооруженных конфликтов, на военное строительство, на подготовку страны к обороне, организацию противодействия угрозам военной безопасности государства, использование Вооруженных Сил и других войск Российской Федерации для защиты ее жизненно важных интересов" [7].

На наш погляд, у цьому визначенні є два важливі моменти, які не знаходять свого відображення в українському документі, затвердженому в жовтні 1993 року [8].

По-перше, російський документ не претендує на концентрування в собі всього гігантського обсягу матеріалів, які становлять російську воєнну доктрину, а зосереджує лише дійсно основні, опорні положення.

Воєнна доктрина України є слабкішою за змістом, але більш претенціозною, бо претендує на всеосяжність (якої насправді немає).

По-друге, російський документ відповідає певному періоду часу- перехідному періоду. В українському ж документі простежується ще одна претензія на всеосяжність - тільки вже не в обсязі матеріалу, а термінах, в часі.

Російське визначення, на наш погляд, взагалі може бути використане українськими розробниками воєнно-доктринальних матеріалів, але ж з внесенням доповнення що стосується морально-психологічного чинника. Для Збройних Сил України, як і для всієї держави, морально-психологічний чинник нині є каменем спотикання.

Класик військової теорії К. Клаузеріц, писав що воєнна доктрина кожного народу має виходити з його політичних цілей, геополітичного становища, моральних прикмет, душевних пристрастей, хотінь, історії, бойових традицій і всього того, що становить живу душу народу [9]. Відповідна служба Міністерства оборони України, яку створено майже в одночас з Збройними Силами, нажаль, досі ще не знайшла себе повною мірою в питанні виховання морально-психологічних якостей українського військовика.

На нашу думку, ця проблема не є відомчою, вона, мабуть, загальнодержавна. Акцентування морально-психологічного чинника у воєнно-доктринальних документах сприятиме вирішенню цієї проблеми в загальнодержавному масштабі.

Значним недоліком Воєнної доктрини України є те, що вона, на відміну від російського документу, не є складовою частиною Концепції національної безпеки України, яка схвалена Верховною Радою значно пізніше (16 січня 1997 року). Слідовно, воєнна доктрина (документ) готувалася тоді, коли ще не було Концепції національної безпеки держави.

До того ж нашу воєнну доктрину не завжди можна розглядати як керівний документ вищого рангу, тобто її не завжди можна використовувати для розроблення документів теж керівного характеру, але нижчого рангу.

Розглянемо, наприклад, яке визначення потенціального (ймовірного) противника України дає Воєнна доктрина: "Своїм потенційним противником Україна вважатиме державу, послідовна політика якої створює воєнну небезпеку для України, веде до втручання у внутрішні справи України, посягання на її територіальну цілісність і національні інтереси" [8].

Наведене ні чого не дає Збройним Силам для практичного визначення ймовірного противника. А без такого визначення не можливо здійснити обґрунтоване військове планування. Крім цього, наведене визначення звучить неоднозначно. Справді, наприклад, чи вважатиме Україна своїм імовірним противником державу, яка своєю непослідовною політикою створює воєнну небезпеку для нашої країни?

Таким чином, розв'язання воєнно-політичних проблем в Україні треба починати з розроблення нового, більш добротного документа "Основи воєнної доктрини України". А це потягне за собою налагодження співпраці Міністерства оборони з Міністерством закордонних справ з питань воєнної стратегії, а не тих питань, що мають значно нижчий рівень (наприклад, в сфері роззброєння). При цьому, очевидно, виникне потреба в експертних групах для Міністерства оборони, а потім може виявитися, що налагодити плідну працю таких груп неможливо в рамках існуючої структури Міністерства оборони та таке інше.

Якщо ж ніяких змін не відбувається, то подальше квоління нашої воєнно-політичної лінії з усіма наслідками цього для зовнішньої політики та внутрішнього стану держави є неминучим.

Враховуючи "надвоєнний" характер питань, що мають бути проаналізовані в процесі розроблення воєнно-стратегічних документів, можна припускати існування потреби в спеціальному органі для розроблення воєнно-стратегічної концепції. Створення органу є проблемою державної, а не відомчою ваги, бо оборона держави є справою безпосередньо національної безпеки.

Тоді виникає запитання, чи має бути міжвідомчим (скажімо, таким, що працює між Міністерством закордонних справ і Міністерством оборони) орган, що повинен розробляти воєнно-стратегічну концепцію? А, може, з урахуванням того, що він буде працювати виключно в інтересах оборони, доцільно мати такий орган у складі Міністерства оборони?

Для відповіді на це складне запитання звернемося до досвіду США.

На початку 1989 р. при Міністерстві оборони США створено Раду з конкретних стратегій (РКС), яка є своєрідним аналогом Ради національної безпеки (РНБ) при Президентові держави (в Україні РНБ створено згідно з Указом Президента України від 1 липня 1992 року, і нині це конституційний орган - Рада національної безпеки і оборони України).

Основне завдання, що стоїть перед РКС, - оперативний аналіз і прогнозування зовнішньої та воєнної політики і стану національної безпеки на період до кінця 20-го століття.

До складу РКС, яку очолює Міністр оборони, входять його заступники, командувачі видів збройних сил, заступники директорів Центрального розвідувального управління (ЦРУ), розвідувального управління міністерства оборони (РУМО), агенства з національної безпеки (АНБ), керівник групи експертів. РКС підпорядковано групі експертів з "конкретних стратегій", завданнями якої є випереджувальне розроблення та "програвання" планів і програм на перспективу, а також координування діяльності різних експертних груп міністерства оборони в цих питаннях.

Щоденне керування цією програмою при міністерстві оборони здійснює управління з конкурентних стратегій. Організовано також новий координаційний орган - Головний комітет з розвідки до складу якого входять директор АНБ, заступники директорів ЦРУ і РУМО з дуже широкими міжвідомчими повноваженнями.

РКС підготувало низку програмних документів для адміністрації Д. Буша, зокрема, прогноз інтенсивного неядерного конфлікту в Європі "Глобальна неядерна війна на європейському театрі воєнних дій", доповіді "2000: Технологія і національна безпека" та "2010: Модернізація ядерної зброї", які багато в чому визначили цілі американської зовнішньої та воєнної політики на сучасному етапі.

Цілком очевидно, що введення до складу Міністерства оборони України експертного органу, розрахованого на виконання функцій, подібних до функцій американської РКС, розширить можливості Міністерства оборони щодо стратегічного планування і відіграє роль містка, а можливо каталізатора у справі реформування Міністерства оборони України на демократичний лад. Що стосується американського головного комітету з розвідки, то посилення державної уваги в Україні до проблем інформаційної безпеки цілком корелює з ідеєю посилення координації дій українських розвідувально-інформаційних систем передусім у сфері державної стратегії.

Крім викладеного, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що при формуванні української воєнної політики треба спиратися на два важливіших принципи: а) "розумна достатність"; б) "оборонна достатність". Завдяки принципу "оборонної достатності", як і принципу "розумної достатності", можна дати хоча і короткий аналіз підходу до розрахунку потенціалу Збройних Сил держави, яка дотримується цих принципів.

Збройні Сили мають у своєму складі три компоненти: наступальний, оборонний і забезпечувальний. Такий поділ цілком відповідає змісту головного положення військового мистецтва про те, що основними видами воєнних дій є наступ і оборона. Що стосується забезпечення, то воно проводиться заради того, щоб створити умови для військових дій.

Згідно з принципом "оборонної достатності", оборонний компонент Збройних Сил держави розраховується, виходячи з політичних (зовнішньополітичних)

аспектів і множини об'єктів держави, які підлягають обороні, та їх характеристик. Очевидно, розмір оборонного компонента Збройних Сил пропорційний розміру території, чисельності населення і ступеню розвитку держави.

Якщо оборонний компонент обумовлено завданням оборони держави, то наступальний компонент пов'язано з існуванням Збройних Сил. Збройна боротьба без наступальних дій неможлива. Навіть чиста оборона передбачає наступальні дії. Вилучення із складу Збройних Сил наступального компонента призводить до їх занепаду. Очевидно, що для успішних (з точки зору сьогодення) військових дій потрібні збройні сили, збалансовані в оборонних та наступальних можливостях. Дисбаланс обумовлює неможливість досягнення перемоги в окремій битві чи в компанії загалом. Наприклад, націленість Франції в роки Другої світової війни лише на оборону з опорою на лінію "Мажіно" призвело країну до катастрофи, а націленість СРСР у військовій компанії 1941 року лише на наступ обумовила програш у ній радянської держави.

Очевидно, наступальний компонент Збройних Сил пов'язаний з їх оборонним компонентом певним коефіцієнтом пропорційності. Для принципу "оборонної достатності" характерно те, що значення цього коефіцієнта не може перевищувати наперед визначену межу (поріг).

В групі держав, що створюють систему колективної безпеки ця межа (поріг) визначається виходячи з оборонного потенціалу найслабкішої країни. Якщо це так, то тоді найсильніша держава матиме наступальні можливості, нижчі за оборонні можливості найслабкішої. В наслідок цього гарантується воєнна безпека всім державам групи, аж до найслабкішої.

Після того, як збудовані (розраховані) оборонний і наступальний потенціали, не важко розрахувати забезпечувальний потенціал, виходячи з потреби створення умов для нормального функціонування військ в обороні й наступі. Наведені

міркування про принцип "оборонної достатності" є суто теоретичними. У світі не має жодної групи країн, у якій би це принцип був реалізований.

Для впровадження в практику міждержавних стосунків принципу "оборонної достатності" потрібно прикласти теоретичних та практичних зусиль.

Одним з найважливіших і, мабуть, найпершим питанням практичного характеру є узгодження воєнних доктрин усіх держав - учасниць системи колективної безпеки згідно з принципом "оборонної достатності". Таке узгодження (не беручи до уваги "оборонної достатності") було б корисним для Європи навіть тепер.

Розвиток відносин з НАТО в межах програми "Партнерство за ради миру", Україна, очевидно, могла б зрушити з місця проблему колективного розроблення теорії принципу "оборонної достатності". Партнерство України з Альянсом набуло б дійсного наповнення. У цьому питанні потрібно, зокрема узгодити вагові коефіцієнти наступального й оборонного потенціалів військових формувань, систем озброєння та військової техніки різних країн, сконструювати спеціальні форми військових формувань та спеціальних видів і типів зброї з штучним обмеженням їх наступальних потенціалів і таке інше.

Це могла б бути дійсно варта уваги зовнішня воєнно-політична активність України, яка охопила б країни Європи ідеєю про розроблення конструкції всеєвропейської системи безпеки 21-го століття.

Сил держави розраховується виходячи з політичних (зовнішньополітичних)

1. Концепція (основи державної політики національної безпеки України //Урядовий кур'єр. - 1997. - 6 лютого).

2. Національна безпека України, 1994-1996р.р.: Наук. доп. НІСД //Редкол.: О.Ф. Белов та інші - К.: НІСД, 1997. -197с.

3. Політика //БСЭ. - 3-е изд. - М., 1977. - Т.20. - С.217.

4. Геббельс Й. Последние записки. - Смоленск: Русич, 1993. 173 с.

5. Зовнішньополітичні пріоритети Росії //Політ. думка - 1998. Січ. - С. 76-91.

6. Доктрина военная // Воен. энцикл. словарь.- М.: Воениздат, 1983. - С. 240.

7. Основные положения военной доктрины Российской Федерации //Известия. 1993. - 18 нояб.

8. Военна доктрина України //Голос України. - 1993. - 23 жовтня.

9. Клаузевиц К. О войне. // Пер. с нем. - М.: Моск. рабочий, 1992.-270с.

Французький генерал... виступав у двох якостях: по-перше, як чиновник, який належав до міністерства іноземних справ, а по-друге, був міністром іноземних справ центральної Франції. Суверенність султанів... формально не була підтверджена, але фактично вони вважалися суверенами. В статті 4 йдеться про те, що султан... вважався сувереном... В статті 11 червня 1912 р. Він командував армією, керував... адміністративними справами. Подібна система дозволяла...

ДЕРЖАВНА ВЛАДА В МАРОККО В ПЕРІОД ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Королівство Марокко - одне з найбільш своєрідних, арабських держав на півночі Африки, яке зберігло в економіці, політиці, культурі й соціальному устрої складне переплетіння традицій і сучасності, дня вчорашнього і сьогоднішнього /1, с.3/. За всю свою довгу історію Марокко втрачало свою незалежність лише на 44 роки.

30 березня 1912 року серед мешканців давнього марокканського міста Феса із швидкістю блискавки поширилася трагічна звістка: султан Абд аль-Хафіз підписав угоду про встановлення над Марокко французького протекторату. Чорні хмари колоніалізму покрили марокканське небо. Країна втратила незалежність /2, с.3 /.

Державна влада відповідно до статті 1 Конвенції змінилася. Хоча формально султан залишався на троні, його влада була чисто номінальною. В іспанській зоні намісником ставав халіф, повністю підкорений іспанському верховному комісару. У французькій зоні влада фактично переходила до генерального резидента, який контролював зовнішню політику, збройні сили та фінанси країни. Він же затверджував дахіри /накази/ султана /3, с.73 /.

За султаном зберігалось право ратифікувати дахіри і право призначати і звільнювати своїх чиновників.

Суверенність султана ніде формально не була підтверджена, але її брали до уваги в ряді положень і формулювань. В статті 4 йдеться про те, що "заходи, необхідні в зв'язку з утворенням нового режиму протекторату, будуть за пропозицією французького посольства

установлюватися Його шеріфською величністю або ж владою, якій він передасть такі повноваження. Те ж стосується і нових постанов, або ж змін до вже існуючих постанов". Це основна стаття, яка зумовлює характер нового режиму, встановленого в Марокко, але визнає султана як єдиного носія законодавчої влади і абсолютного монарха всього марокканського народу. Ця несформульована суверенність, однак, була позбавлена головних атрибутів суверенного уряду: ініціативи і відповідальності, права проведення зовнішньої політики, підтримання порядку в країні і захисту території, вільного розпорядження економічними і фінансовими ресурсами.

В дійсності французький уряд одержує право встановлювати "новий режим з його адміністративними, юридичними, просвітницькими, економічними, фінансовими і військовими функціями" /стаття 1/; здійснювати "військову окупацію марокканської території, коли він це вважатиме за потрібне для підтримування порядку і безпеки торгівлі" /стаття 2 /; проводити "будь-які поліцейські дії на суші і у водах Марокко" /стаття 2 /; представляти і захищати підданих і інтереси Марокко за кордоном" /стаття 6 /: Статті 7 і 8, що мають економічний і фінансовий характер, приховують цілі утворення протекторату, а саме - перетворення Марокко у заповідне поле для французького імперіалізму" /4, с. 88-89/.

Французький генеральний резидент виступав у двох якостях: по-перше, як чиновник, який підкоряється міністерству іноземних справ Франції і, по-друге, був міністром іноземних справ центрального махзена, очолюваного великим візирем Марокко. В його веденні знаходилась адміністрація протекторату /її функції були визначені декретом від II червня 1912 р./. Він командував армією, керував адміністративними службами. Подібна система дозволяла

представникам французької влади публічно заявляти про нібито збережене у недоторканості шеріфське управління і в той же час сконцентрувати в своїх руках усе керівництво країною.

На відміну від суворої і чіткої системи управління у французькій зоні, в іспанській частині Марокко в перші роки проректорату спостерігалася доволі непродумана політика колоніальної влади /3, с.73/.

Свій погляд на протекторат неодноразово висловлював перший генеральний резидент Ліоте /5, с. 133-156/. Він розглядав цей режим “не як теоретичну і перехідну формулу..., а як тривку дійсність”. Він вказував палатам французьких представників в Марокко в 1919 р., що цей режим, “гарантований міжнародними угодами, не може бути змінений ні будь-ким із нас, ні французьким урядом” /5, с.152/. У своєму циркулярі від 18 листопада 1920 р. він знову повертається до поняття протекторату, уточнюючи його. “Це поняття, - вказував він, - означає країну, до зберігася свої інститути, свій уряд і самоуправління під контролем європейської держави... Головне і найбільш характерне в цій концепції - це принцип контролю, відмінний від принципу прямого управління...”. “Ця концепція, - додав він, - повинна мати як наслідок мінімум управлінських витрат” /5, с.155/.

На його погляд, протекторат являється “єдиним режимом, який дає надію привабити до себе підлеглий народ”, “залишаючи йому ілюзію незалежності”, і використати вплив керівників країни, залучаючи їх до управління”. Протекторат “мав необхідну гнучкість, яка дозволяє нам забезпечити максимум економічного розвитку країни з метою перетворення її на “добру комерційну і індустріальну справу”, що має бути першочерговою метою будь-якого колоніального підприємства”.

Зрозуміло, що за таких цілей цей режим розвивався і діяв саме так, як мав розвиватися і діяти, виходячи із його суті; всюди перемогало пряме адміністрування, і Марокко стало звичайною колоніальною територією / 1, с.90 /.

Французьким та іспанським колонізаторам здавалося, що із завершенням окупації країни в Марокко прийде спокій, що там навіки запанують колоніальні порядки. Але вони не помічали головного: що воля марокканців, їхні прагнення до свободи і незалежності не зламані. Якщо спочатку повсталі виступали роз'єднано, через те, що в Марокко ще були відсутні класові й політичні сили, які могли б організувати боротьбу проти колонізаторів, то в 30-ті роки в країні починається формування класів сучасного суспільства - пролетаріату та національної буржуазії, на політичну арену виходять партії і організації, що представляють інтереси цих класів.

Перша буржуазна політична партія Марокко виникла ще у грудні 1934 р., коли група представників марокканської інтелігенції-вихідців з дрібної і середньої буржуазії - створила Комітет марокканської дії. Створення цієї партії тісно пов'язане з бурхливими політичними подіями, які відбулися після обнародуваного султаном під тиском Генерального резидента Франції так званого Берберського дахира /закону / в травні 1930 р. / 2, с.28 /, що мав на меті відокремити берберів від арабів у культурному, юридичному та релігійному, а врешті решт і в політичному плані / 1, с.12 /. Цей закон віднімав у султанських судових органів право судочинства над берберськими племенами, позбавляючи через це султана однієї з прерогатив його суверенної влади. Він передавав розгляд цивільних і комерційних справ, а також справ, пов'язаних зі спадщиною, рухомим і нерухомим майном, у ведення Ради племен /джемаа /, а кримінальних справ - у

ведення французьких судів.

Загалом невдоволення берберським законом у різних класах і верствах марокканського суспільства спричинило активізацію політичної діяльності представників місцевої інтелігенції Марокко, в тому числі майбутніх лідерів і засновників найбільших партій національної буржуазії сучасного Марокко Аляля аль-Фасі, Мухаммеда аль Ваззані, Ахмеда Балафредже, Мухаммеда Ліазіді та інших / 2, с.29 /.

У 1934 р. виникла перша націоналістична партія Марокко - Магрибський блок національної дії, який у 1934 р. був заборонений, але незабаром відродився у вигляді двох партій: Партія національного руху /ПНР/ на чолі з Мухаммедом аль-Ваззані і Національна партія здійснення вимог /НПЗВ/ на чолі з Алалем аль-Фасі, Ахмедом Балафреджем і Мухаммедом Ліазіді.

Соціальну базу обох партій складало здебільшого місцеве населення: студентство, ремісники, дрібна і середня буржуазія, а також робітники промисловості, транспорту та інші. Склад партій та висунуті ними політичні вимоги були приблизно однакові. Однак навколо Аляля-аль-Фасі згуртовувались здебільшого люди з мусульманською освітою, а навколо Мухаммеда аль-Вазані, - з європейською. / 3, с.76 /.

Обидві партії закликали до буржуазно-демократичних реформ і відміни Берберського дахиру, але не вимагали скасувати протекторат... Проте вони зазнали репресій з боку французьких властей. Національно-визвольну боротьбу марокканського народу в іспанській зоні також очолили представники національної інтелігенції з традиційний мусульманською освітою. Їх лідером став колишній міністр юстиції Абд ас-Салам Беннуна. В квітні 1931 р. він очолив делегацію марокканських національних діячів іспанської зони, яка у Мадриді

передала голові уряду Іспанії пам'ятну записку з вимогами надати марокканцям елементарні демократичні свободи і право брати участь в політичному і адміністративному житті країни. Члени делегації заснували першу політичну організацію під назвою "Делегація".

Іспанський уряд не пішов на задоволення всіх вимог національних діячів, проте зробило спробу створити видимість деяких поступок. Так, він дозволив видання місцевих газет і журналів /"Ас-Салам", "Магриб-аль-Джадид" та інш./, політичних брошур. Влітку 1936 р. в іспанській зоні Марокко виникла партія національних реформ /ПНР/, лідером якої став Абд аль Халік Торрес. Він очолив національно-визвольний рух після смерті Абд Ас-Салама Беннуні.

Зростав вплив Абд аль Халіка Торреса на людей. Верховний комісар іспанської зони генерал Бейгбедер вирішив протиставити Торресу будь-кого з діячів і обрав для цього відомого націоналіста Мекки Насири, який став популярним завдяки своїм промовам про національні сподівання марокканської єдності /1937 р./, хоча його поява зовсім не була нагальною потребою національно-визвольного руху.

Обидві партії представляли інтереси одних і тих же соціальних верств, їх вимоги практично не розходилися. Пов'язані з іспанською адміністрацією, жодна з них на першому етапі своєї діяльності не ставила за мету змінити положення в зоні.

Поступово партія національних реформ і Партія магрибської єдності змінили своє ставлення до іспанської влади. Наприкінці 1939 р. Торрес закликав своїх однодумців до боротьби за незалежність. Однак реакція, численні арешти знекровили національно-визвольний рух в Марокко, а розпочата війна відтягнула рішення неврегульованих питань / 2, с.77/.

Ці партії розраховували на успіх за будь-якого результату другої світової війни, і в цьому їх головна помилка. Більш послідовну політику проводила буржуазно-націоналістична партія "Істикляль" / "Незалежність"/, створена у грудні 1943 р. - січні 1944 р. на базі Національної партії. Вимоги незалежності вона сформулювала у відомому Маніфесті, який було представлено на розгляд султану французьких властей і союзних держав 11 січня 1944 року.

Маніфест, підписаний 58 представниками інтелігенції, торгівельних і промислових кіл, а також крупними землевласниками і чиновниками султанської адміністрації, викликав широкий резонанс в країні. В численних петиціях на ім'я султана тисячі марокканців висловлювали підтримку вимогам, сформульованим у Маніфесті / 2, с. 37 /, про відродження самостійності Марокко і відміну режиму протекторату.

У січні-лютому 1944 р. міста Фес і Рабат стали ареною кривавих розправ французьких військ і поліції з патріотами, які протестували проти арешта ініціаторів Маніфесту.

На захист жертв терору виступила Комуністична партія Марокко. Вона гнівно засудила насилля колонізаторів і заявила протест проти їхніх дій.

Марокканська Компартія /МКП/, створена у листопаді 1943 р. на базі Марокканської федерації Компартії Франції /що виникла у 1920 р./, в серпні 1946 р. закликала всіх патріотів країни до створення єдиного марокканського фронту національного визволення на основі спільної боротьби за відміну протекторату і відродження незалежності. У 1949 р. МКП повторила цю пропозицію, зав'язавши боротьбу за національне визволення з боротьбою за мир, проти експансії США і НАТО. Розгорнуті в країні страйки мали не тільки економічний, а й

політичний характер боротьби проти планів мілітаризації Марокко.

Султан Марокко Мухаммед Бен Юсеф / 1927-1961/ з 1943 р. набував все більшої політичної ваги, не задовольняючись нав'язаною йому колонізаторами пасивною роллю. У 1947 р. він виступив у Танжері з промовою, яка згодом була названа "Хартією марокканського націоналізму". Генеральний резидент Франції за допомогою відданих йому берберських феодалів на чолі з пашою Марракеша Тхамі аль-Глауї організував цькування султана. В 1950 р. президент і уряд Франції відхилили направлений їм Меморандуми султана про відродження суверенітету Марокко / 1, с.15 /. У серпні 1953 р. Сіді Мухаммед Бен Юсеф був скинутий і "віддалений", а інший султан - Сіді Мухаммед Бен Арафа проголошений. Єдине, що ще залишалося від внутрішнього суверенітету Марокко, цим рішенням було зруйновано / 4, с 92-93 /.

Були скріплені печаткою два дахіри, які позбавляли султана права втручатися у призначення чи зміщення його чиновників і права розгляду або відхилення пропозицій президента. Перший закон, нав'язаний в серпні 1953 р. Сіді Мухаммеду Бен Юсефу /замкненому у своєму палаці /, засновував Вузьку раду і давав "нашому великому візірю повноваження приймати у Вузькій раді всі загальні і окремі заходи щодо адміністрації нашої імперії" /стаття 2 /. Другий закон, парафований 9 вересня 1953 р. Сіді Мухаммедом Бен Арафом, передавав Раді візірів і директорів право законодавчої влади і залишав султанові лише право накладати вето, яке б діяло один місяць. Ці драматичні події виявляють дійсний характер протекторату.

31 жовтня 1955 р. Мухаммеда Бен Юсефа перевезли у Францію і 16 листопада того ж року він повернувся у Марокко. 7 грудня був сформований національний марокканський уряд, який у лютому 1956

р. почав переговори з французьким урядом про встановлення статусу Марокко. Ці переговори завершилися підписанням 2 березня 1956 р. спільної франко-марокканської заяви про визнання Францією незалежності Марокко. В заяві констатувалося, що угода про протекторат "більше не відповідає потребам сучасного життя і не може більше регулювати франко-марокканські відносини". Але боротьба за суверенітет ще не була завершена. В квітні 1956 р. незалежність Марокко була визнана Іспанією після важких переговорів, які проходили на тлі спроб іспанської влади придушити масові виступи марокканців у Лараші та Тетуані. Іспанці відмовилися повернути Марокко міста Сеуту та Мелілью, захоплені ще у середньовіччі, а також Іфні і Тарфайю. Це надовго ускладнило стосунки між двома країнами. Лише у 1958 році Тарфайя відійшла до Марокко, а в 1969 - Іфні.

У серпні 1957 р. султан Мухаммед Бен Юсеф прийняв титул короля і став називатися Мухаммедом V. Цей крок був продиктований його прагненням до модернізації, більшого наближення держави до сучасності /її апарата управління і політичних звичаїв/. Так був закладений початок тієї соціально-політичної орієнтації, якої Марокко додержується і сьогодні: поєднанню традицій і сучасності, соціальної архаїки і політичного модерну. Для віруючих мусульман Мухаммед V був релігійною головою, для феодалів - першим серед аристократів-шеріфів, для націоналістів - борцем за незалежність, відродившим знехтуваний колонізаторами суверенітет Марокко. Всі патріоти, включаючи комуністів, вимагали його встановлення на престолі, визнавали його авторитет і протиставляли його підвладному колонізаторам Бен Арафу в 1953-1955 рр.

Мухаммед V користувався популярністю в країні і повагою всіх верств населення, він зміг сконцентрувати в своїх руках всю повноту

релігійної і політичної влади, спираючись як на традиції, так і на сучасні фактори суспільного життя Марокко. Але навіть йому, гарячому прибічнику всього сучасного /особливо влади, освіти, юриспруденції, жіночої емансипації і т.ін./ не вдалося докорінно змінити обличчя країни: надто глибоко були укорінені докапіталістичні відносини і соціальні зв'язки в суспільній практиці і економічному житті Марокко, завеликі маси населення знаходилися під їх впливом. І головне : була велика зацікавленість всіх колонізаторів у консервації старих порядків. Проте в Марокко прийшли зміни, хоча й не так швидко, як хотілося більшості марокканців /1, с.23 /.

Зміни почалися з перебудови політико-адміністративної системи, яка до 1956 р. була пристосована до потреб протекторату. В жовтні 1956 р. було введено 19 провінцій і 4 міста-префектури /згодом їхня кількість змінювалась/. Нові губернатори були призначені ще влітку цього ж року. Їм були підкорені паші, які управляли містами. Замість громадянських контролерів французького протекторату були введені пости старших каїдів, їм підлягали декілька каїдів, що управляли сільськими округами. Ще була збережена племінна організація, але її верхівка була поза нової адміністрації. І шейхи, і каїди були позбавлені деяких своїх минулих функції, зокрема, судових. У вересні 1959 р. вся ця структура була знову реорганізована. Племена вже не мали до адміністративно-територіального поділу ніякого відношення. Вводився муніципальний режим управління міськими і сільськими громадами /комунами/, на які тепер розподілялася вся територія країни. В травні 1960 р. були проведені перші комунальні вибори /1, с.23 /.

У 1967-1959 рр. за особистої участі Мухаммеда V була проведена модернізація шаріату з метою наблизити його до цивільного права. Не дивлячись на обмежений характер уніфікації, вона все ж зіграла

позитивну роль, наблизивши до сучасного життя досить великі маси людей, особливо мешканців міст.

Такою була соціально-політична ситуація, що склалася до 1961 року в Марокко. Загальносвітові тенденції розвитку, як і внутрішньодержавні процеси, обумовили необхідність подальшого розвитку Марокко. Політика модернізації стала основою всієї діяльності Його Величності короля Хасана II /з березня 1961 року/.

Література

1. Ланда Р.Г. Марокко: 30 лет независимости.- М., 1985.
2. Аваков Р.М. Марокко: от протектората до независимости.- М., 1961.
3. Королевство Марокко: Справочник.- М., 1991.
4. Аяш А. Марокко: итог одной колонизации.- М., 1958.
5. Аяш Ж. Очерки Марокканской истории.- М., 1982.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли.- М., 1993.

ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ АФРИКАНСЬКИХ ВОЄННИХ РЕЖИМІВ.

Принципово важливою рисою політичного процесу в суспільстві, що розвивається, є активна участь воєнних у політичному житті цього суспільства. Протягом 60-70-х років різноманітні види воєнних політичних режимів стали на африканському континенті навіть домінуючими. За підрахунками дослідників, у незалежних країнах Африки /включаючи і Північну/ після 1960 р. відбулися 68 успішних воєнних переворотів, і в середньому один рік із кожних трьох припадає на правління воєнних. Тільки 18 із 49 країн вдалося уникнути воєнних режимів, в інших половина всього періоду незалежного існування пройшла під владою воєнних.

Вихід воєнних на політичну арену був виявленням кризи громадянських соціально-політичних структур, спробою подолати перманентну внутрішньополітичну нестабільність. Наприкінці 80-х і у 90-ті роки така функція воєнних переворотів зберіглася, хоча втратила своє вирішальне значення / 2 /.

У 60-80-ті роки воєнні орієнтувалися головним чином на жорсткі, адміністративні, часом насильницькі методи володарювання. Крайнім виявленням воєнної автократії стала відкрита терористична диктатура, яка робила ставку на пряме насилля як головну форму реалізації влади представників надзвичайно вузького кола воєнобюрокративної верхівки, що нехтувала інтересами всіх інших суспільних верств і груп.

Характерними рисами прямої воєнної диктатури були переслідування і спроби винищення етнічних спільнот, які служили базою минулого режиму або опозиційних сил /Руанда, Бурунді/. Внаслідок діяльності терористичних воєнних диктатур спостерігалася

не тільки крайня ізоляція верховної влади від суспільства, але й прогресуюча деградація всього суспільного організму. За цих умов активізація етнорегіональної, регіональної, релігійної і політичної опозицій, які нерідко отримували підтримку ззовні, спричинили наприкінці 70-х років зникнення цієї одіозної форми авторитарної влади. Найбільш яскравим прикладом може бути падіння в 1979 р. терористичної воєнної диктатури І.Аміна в Уганді.

До цього часу /кінець 90-х років/ кількість воєнних режимів різко скоротилась. З кінця 70-х і у 80-ті роки у багатьох країнах Африки з воєнним типом політичного режиму розгорнулася боротьба за демократизацію політичного життя. Головною силою антиавторитарного руху стали середні верстви /студентство, учні, службовці, інтелігенція/ за активної підтримки національної буржуазії, а також частини трудящих мас і маргіналів. Найочевиднішим проявом і результатом невідповідності механізму політичного управління потребам африканського суспільства стали вже згадуваний крах відоміших африканських терористичних диктатур і тенденція до скорочення кількості "чистих" воєнних режимів. При цьому в Нігерії, Гані, Верхній Вольті /сьогодні Буркіна-Фасо / військові не тільки відтворили громадянське правління, але й санкціонували створення під своїм керівництвом багато партійних режимів "змішаного" воєно-бюрократичного типу. Це було обумовлено специфічними особливостями розстановки соціально-політичних сил в цій групі країн наприкінці 70-х і 80-х років. З одного боку, там спостерігалася деяка рівновага між воєнними і громадянською опозицією. З другого боку, в середині опозиції, особливо серед колишньої партійно-політичної еліти, існувало гостре протиборство, що мало в основному етнічне, регіональне, кланове забарвлення і разом з тим відбивало протистояння різних соціально-групових інтересів.

При цьому можна виділити два підвиди еволюції воєнного

режиму. В одному випадку армія просто ділить владу з громадянськими фракціями / Буркіна-Фасо/, в іншому - передаючи владу громадянським політикам, залишається впливовою силою тиску. Разом з цим фракціонізм серед громадянської еліти, за звичай, інституціоналізується в формі багатопартійної воєнно-бюрократичної системи "демократії, що контролюється". Як правило, при цьому вважається, що багатопартійний механізм на новому витку політичної еволюції дозволить урівноважити інтереси протиборюючих сторін і таким чином усунути самі коріння постійної кризи влади. Однак в дійсності введення того чи іншого різновиду політичного плюралізму скоріш за все стає фікцією, яка маскує фактичну монополію на владу правлячої партії /Нігерія/ або армії /Буркіна-Фасо/, або веде до повної дезорганізації політичного і державного механізму /Гана/. І влада знову, як по замкненому колу, повертається до армії. Таким чином, наявність антиавторитарних тенденцій у суспільно-політичному житті ні в якому разі не гарантує виходу з політичної арени одного з головних носіїв авторитаризму - воєнних. Не зважаючи на зменшення кількості держав, очолюваних "урядами в хаки", роль воєнних в Африці залишається досить помітною. Досвід політичного розвитку африканських країн свідчить, що і після передачі державної влади громадянським особам армія виступає як опора уряду або впливової і міцної групи тиску. Нерідко вона стає майже єдиним чинником, який дозволяє передбачити політичний хаос в країні /1, с.37 /.

Проте слід відзначити, що однозначну оцінку ролі армії в Африці в процесі трансформації воєнно-диктаторських режимів з обмеженою конкуренцією у воєнно-громадянські режими з розширеною, часто багатопартійною політичною конкуренцією, сьогодні дати досить важко. Якщо в ряді африканських країн, таких як Бенін, Конго, Гвінея і Гана, проведення демократичних перетворень, перехід до багатопартійної системи здійснювалися без насилля і кровопролиття,

то в Ефіопії, Чаді, Ліберії, Того, Малі і Заїрі вони супроводжувалися багатьма людськими жертвами, матеріальними збитками, ростом кількості біженців.

В Алжирі, Беніні, Мадагаскарі, Гані, Гвінеї і Малі армія в цілому сприяла демократизації кінця 80-90-х років, підтримуючи демократичні кроки нових політичних структур. У цих країнах трансформація “чистих” воєнних режимів у багатопартійні воєнно-громадянські режими з розширеною конкуренцією пройшли за безпосередньої участі керівних військових кіл з перших кроків здійснення демократичних перетворень.

Розглянемо досить показовий приклад Алжиру, де історія розвитку державності завжди була щільно пов'язана з армією. Протягом півстоліття вона відігравала тут важливу роль в політичному житті. В липні 1962 р. після тривалої війни з французькою метрополією Алжир був офіційно проголошений незалежною державою. Відтоді країна переживала і злети і падіння в економічному, соціальному та політичному житті. Останні ж шість років Алжир живе за умов надзвичайного стану. Причини такого різкого загострення ситуації криються в екстремістських діях збройного фундаменталістського ісламського угруповання, в її “священній війні” проти світської алжирської держави, в намаганні установити “ісламську державність”. Проти створення ісламської держави в Алжирі виступили всі політичні партії, рухи і більшість народу. Найбільш радикально налаштовані ісламістські угруповання за умов гострої конфронтації в 90-ті роки відкинули будь-які можливості заключення перемир'я з урядом і розгорнули терор по всій країні. В результаті за роки зіткнень між ісламськими екстремістами і силами правопорядку загинуло більше 30 тисяч чоловік, в тому числі більше ста іноземних громадян. Важливу роль у захисті алжирської незалежності і демократії в боротьбі проти терору ісламських екстремістів грає армія. Президентом Алжиру в

гострій політичній обстановці став генерал Л.Зеруаль, який здобув перемогу на президентських виборах 1995 року. Цей шостий голова алжирської держави став першим демократично обраним президентом, набравши всього більше 60 відсотків голосів виборців.

Президент Л.Зеруаль, якого в політичних колах країни називають “алжирським Шарлем де Голлем”, належить до традиційної правлячої еліти Алжиру, яка складається в основному з воєнних і політиків. Вони в силу свого положення в суспільстві і його особливостей виступають гарантом збереження стабільності в країні - при опорі на силові структури і орієнтації на певні демократичні цінності. Можливо, що за певних умов голова держави піде на політичний діалог з ісламістами, проти чого дотепер виступало колишнє воєнне керівництво. З іншого боку, немає гарантій того, що з посиленням тероризму з боку ісламських фундаменталістів генерал Л.Зеруаль в свою чергу не виявить більшої жорстокості у внутрішній політиці.

Проводячи політичний діалог з ісламістами, Л.Зеруаль підкреслює, що є речі, які не підлягають обговоренню. Це діюча конституція, державний устрій, іслам як державна релігія, особиста свобода громадян, дотримання прав і свобод, повага демократичних засад суспільства і політичний плюралізм. Крім того, президент Л.Зеруаль в свою чергу публічно заявив, що має намір підтримувати “нейтралітет” армії, проте попередив, що армія не буде стороннім спостерігачем у випадку виникнення загрози в країні, і що в разі небажання ісламістів вести будь-які переговори з президентом і посилення тероризму з боку фундаменталістів, за них “візьметься” армія.

Крім Алжиру прогресивну роль армія відіграє і в деяких країнах Тропічної Африки. В Беніні, наприклад, армія до останнього часу була єдиною організованою силою після воєнного перевороту 1963 року.

Вона весь час знаходилася на передньому краї суспільно-політичного життя. За умов переходу від воєнного режиму до громадянського суспільства і формування правової держави керівники країни і передусім президент Н.Согло - представник нової хвилі демократичних змін в країні - прагнуть установити "політичний нейтралітет" у збройних силах, повернути воєнних у казарми, провести реформи і скорочення армії.

В Демократичній Республіці Мадагаскар влада з 1975 року здійснювалася воєнною директорією, а через деякий час /декілька місяців/ - Верховна й революційна рада на чолі з капітаном II ранга Д.Рацираком, який незабаром був обраний загальним прямим голосуванням президентом і верховним головнокомандуючим збройних сил. Демократизація в цій країні почалася в процесі формування вищого органу влади під час переходу до Третьої Республіки. В результаті гострої багатомісячної боротьби між воєнним і громадянським урядом, що почав формуватися, переміг громадянський уряд, і президент Альбер Зафі Д.Рациракі, маючи багато прибічників в армії, вимушений був піти у відставку. Це пояснювалося тим, що в ході президентських виборів армія зайняла нейтральну позицію, офіційно не підтримавши жодну з сторін. Вона лише реагувала на волю народу, який під час проведення політичних реформ виступив за початок демократичних перетворень в країні і обрав громадянського президента.

Дещо інша ситуація склалася в Гані, де воєнні на чолі з капітаном ВПС Джеррі Роллінгсом скинули корумпований уряд. На початку 1993 року відбулася урочиста церемонія вступу Д.Роллінгса на посаду президента Республіки Гана в результаті загальних президентських виборів, перемігши п'ятьох відомих політичних лідерів, котрі висунули свої кандидатури на пост голови держави. "Метаморфоза" Д.Роллінгса, яка означала трансформацію воєнного диктатора в громадянського демократично обраного лідера, по-різному інтерпретувалося

політологами. Головною, на наш погляд, була підтримка його кандидатури ганським народом і передусім сільським населенням, військовими колами, його безкомпромісна боротьба з корупцією, гуманне ставлення до опозиційних партій, надання амністії всім громадянам країни, які свого часу емігрували за політичними мотивами, і що особливо важливим було, - це стратегічний курс економічної політики Д.Роллінгса, спрямований на підйом рівня життя народу.

Военно-диктаторські режими в Демократичній Республіці Конго /колишньому Заїрі/ і Того після проведення під тиском масового демократичного руху в своїх країнах загальнонародних конференцій на початку 90-х років перервали процес політичного реформування, спираючись на вірні їм військові частини. Президент Заїру Мобуту, який очолював воєнний однопартійний режим в країні, дав згоду на проведення загальнонаціональної конференції і встановлення багатопартійності. Але після виборів у законодавчий орган країни, спираючись на свою адміністрацію, президентську гвардію, в лютому 1993 року упродовж декілька діб тримав в облозі 400 депутатів Вищої ради республіки. Народні обранці сиділи у заблокованому будинку без їжі і медичної допомоги. Місцеві і іноземні оглядачі про ці події писали, що армія порушила обіцянку про нейтралітет і виступила як політична сила. Вище армійське командування визнало владу тільки в особі Мобуту, а також дало зрозуміти, що буде виконувати накази і закони, утверджені тільки ним. У травні 1997 року Мобуту був скинутий лідером повстанського руху Дезіре Кабілой, який проголосив себе президентом.

Така ж тенденція проявилася в Того, де армія, віддана президентові генералу Г.Ейадему, протягом останнього часу виступає проти опозиції - демократичних партій і рухів, що борються проти воєнної диктатури в країні. Рятуючись від насилля, тисячі жителів

Того переходять кордони сусідніх держав, передусім Гани і Беніну. Біженці свідчать, що “воєнні вбивають беззбройних людей”. Населення столиці за останній час скоротилося на третину. На початку 90-х років з приходом до влади перехідного уряду на чолі з прем'єр-міністром Ж.Коффіго і рішенням віддалити від реальної влади президента воєнні на загально національній конференції організували антиурядову акцію. Група військовослужбових, захопивши національне радіо і телебачення, примусили диктора-зачитати комюніке про анулювання всіх рішень конференції і розпуск Вищої ради республіки (ЗВРР). Здійснивши переворот, армійська верхівка призупинила формування в Того демократичного уряду, зміцнила свої позиції в управлінні державою. Відомо, що генерал Ейадема не тільки схвалив ці акції, а й керував ними, використовуючи неформальні важелі сімейних та етнічних зв'язків в армії.

Армія в країнах Африки, відіграючи важливу роль в політичному житті, в ряді випадків уміло використовуючи масові рухи протесту з боку опозиції на свою користь. Так, у 1991 році в Малі воєнні, спостерігаючи за боротьбою демократичних сил, вимагавших відставки уряду, введення в країні багатопартійної системи, проведення демократичних виборів і підвищення заробітної плати, виступили з антиурядовою акцією, створили Раду національного примирення /СНП/ на чолі з підполковником А.Туре та інших вищих воєнних керівників. Вони заарештували президента М.Траоре, призупинили дію конституції, заборонили діяльність партій, звільнили у відставку уряд з наміром створити в країні демократичну систему.

Такий же “двірський” переворот, тільки без застосування сили, стався в Нігерії в 1993 році. Генерал-лейтенант С.Абача, став секретарем /міністром/ оборони в тимчасовому уряді Е.Шонекана, створеному головою воєнного режиму І.Бабангідою для пом'якшення суспільно-політичної кризи, одразу ж почав змітати зі своїх постів “людей

Бабангіді”, замінюючи їх своїми прибічниками. При цьому Абача враховував не стільки ідеологічну близькість до нього того чи іншого генерала, скільки особисту відданість або щонайменше лояльність тих, кого призначає. Вже через місяць він здійснив у вищому командуванні 36 призначень, поновивши його приблизно на третину. В результаті міністр оборони взяв під свій контроль генеральний штаб, всі дивізії, столичний гарнізон, національну гвардію, військову розвідку, оперативне управління і управління бойовою підготовкою, лишивши через це голову держави опори в армії.

Підсумовуючи, можна виділити три основні форми африканських воєнних режимів: 1/ прямий воєнно-диктаторський режим неконституційного або псевдоконституційного типу; 2/ “змішаний” воєнно-громадянський режим конституційного типу, з обмеженою системою політичної конкуренції; 3/ громадянський режим з багатопартійною конкуренцією і значним впливом армії на поточний політичний процес.

Таким чином, історія останніх десятиліть ХХ століття свідчить, що скорочення кількості авторитарних воєнно-диктаторських режимів в африканських країнах не знижує ролі армії в їхньому політичному житті. Після передачі державної влади громадянському уряду і трансформації однопартійних систем в багатопартійні керівні кола через свою організованість, згуртованість і освіту, а також дисциплінованість продовжують залишатися активною політичною силою суспільства. Загалом еволюцію воєнного типу африканського авторитарного режиму можна описати як рух від неконституційних відкрито воєнно-диктаторських форм правління з обмеженою конкуренцією до більш легітимних воєнно-громадянських режимів, для яких притаманне розширення поля політичної конкуренції і спільна участь воєнних і бюрократичних еліт у здійсненні державної влади.

1. Мирский Г. "Третий мир": общество, власть, армия. - М., 1976.
2. Мирский Г. Авторитаризм и власть военных в "третьем мире" / / Мировая экономика и междунар. отношения. - 1989. - № 7.
3. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
4. Мартышин О. Привьется ли в Африке западная демократия / / Азия и Африка 1998. - № 8.
5. Balandier G. Le Dutour. Pouvoir et modernit. P. Feyard, 1985.
6. Hermet G. Dictare bourgeoise et modernisation conservatrice: problemes muthodologiques de l'analyse de situationes autotitaires // Revue Francaise de Science Politique, 1975. V.25.
7. Rouquiu A. L'Hypothuse bonopartiste et l'emergence des systemes politiques semicomp utitifs // Revue Francaise de Science Politique, 1975. V. 25.
8. Trait u de science politique (sur la dir. G. Le commandeur des croyants. La monarchie et son elite. Ed. P. U. F. Paris, 1975.

	Стор.
1. Авксентьев О.Л. Про поняття тоталітарного політичного режиму.	3
2. Дудко В.В. Демократичний вибір або транзитні процеси в пострадянських державах.	15
3. Фісун О.А. “Незахідні” політичні режими: контури.типології.	22
4. Шаталова Г.М. Про змістовну взаємодію процесів модернізації і демократизації.	32
5. Макеев С.А. Проблема легітимності влади за умов політичної модернізації суспільства.	42
6. Топалова С.О. Політичні партії як предмет наукового дослідження.	54
7. Шевчук В.О. Знаково-символьні рівні влади у транзитивних процесах посткомуністичного типу.	65
8. Кравцова О.А. Геостратегічні інтереси України і геополітичні орієнтації політичних партій.	79
9. Ключко Д.Є. Геополітичний вибір сучасної України як проблема.	92
10. Рубан В.В. Політичні партії у виборах Президента України в 1999 р.: основні тенденції та уроки участі.	101
11. Фролов В.М. Післявиборчі реалії та проблеми демократичного розвитку України.	112
12. Кучеренко Т.В. Взаємодія центральної і регіональної еліти у політичному процесі України.	119
13. Яцунська О.О. Основні теорії місцевого самоврядування: походження та розвиток.	133
14. Люба О.О. Національна ідея в контексті державотворення України /аналіз передвиборчих програм кандидатів у президенти України/.	145
15. Стогова О.В. До питання про людський вимір етнополітики.	158
16. Федотова О.В. Питання мовної політики в Україні.	169
17. Гашидов С.Ф. Історичні форми існування громадянського суспільства. Афінський поліс.	177
18. Древаль Ю.Д. Становлення парламентарно-монархічної форми правління /на прикладі Австрійської та Російської імперій/	187
19. Шеховцова І.В. Криза демократії Освальда Шпенглера.	194
20. Хилько М.І. До слова про етико-екологічну відповідальність вчених.	207
21. Мадін М.П. Воєнна політика як складова частина політики національної безпеки України.	220
22. Жарраф Мухаммед /Марокко/. Державна влада в Марокко в період здобуття незалежності	234
23. Дріс Камілі/Марокко/. Проблеми еволюції африканських воєнних режимів.	245

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 470'2000

ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

Комп'ютерний набір, верстка, макетування

Підписано до друку 24.03.2000. Формат 60x84/8

Умовно-друк.арк. 12,8, облік.-вид.арк. 10,2

Наклад 100 прим. Ціна договірна

25-00

Харківський національний університет. 61077, Харків, пл.Свободи,4
Видавничий центр

Тиражування: ТОВ "Рейтинг", Зам. № 527; Тел. 14-34-26, 47-01232